

**अस्ताउंदै गरेको
आदिवासी गाउँ साम्जोड**

अस्ताउँदै गरेको आदिवासी गाउँ साम्जोड

प्रकाशक: नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, जलवायु परिवर्तन साभेदारी
कार्यक्रम, पो.ब.नं. १७३४, महाराजगञ्ज, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ००९७-१-४५१५३७६
इमेल: info@nefinclimatchange.org
वेभसाइट: www.nefinclimatchange.org
सर्वाधिकार: ©लेखक/प्रकाशकमा सुरक्षित ।

भाषा सम्पादन: अमिता राई
ISBN 978-9905-0-0656-0
सहयोग: International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA)
डिजाइन/लेआउट: Divyata Creatives, Lalitpur
मुद्रण: Divyata Creatives, Lalitpur
प्रकाशन मिति: २०८३, असार
प्रकाशन प्रति: १०००/

यो पुस्तकको सर्वाधिकार लेखक र प्रकाशकमा सुरक्षित गरिएको छ । साथै, यस पुस्तकको कुनै पनि अंश वा भाग लेखक र प्रकाशकको अनुमति बिना छाँयाकपी वा पुनः प्रकाशन गर्न पाईने छैन ।

विषयसूची

१: पृष्ठभूमि	५
२: साम्जोडमा के भयो	११
३: चुनौतीहरु पार गर्ने प्रयासहरु.....	१५
४: नामासुडमा साम्जोडको स्थानान्तरण.....	१७
५: साम्जोडसँगको सम्भना र सम्बन्धहरु	२१
६: अनमोल सम्पत्तिको अपूरणीय क्षति.....	२३
७: नयाँ ठाउँमा दुविधा	३३
८: रिक्तता पूर्ति गर्ने प्रयासहरु	३५
९: सन्दर्भ सामाग्रीहरु	३८

अस्ताउँदै गरेको आदिवासी गाउँ साम्जोड

दुङ्ग भद्र राई
छिरिड वाङमो गुरुङ

यस लेखमा उपल्लो मुस्ताङको एक आदिवासी गाउँको कथा संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपल्लो मुस्ताङलाई लोवा भाषामा लो भनिन्छ । लो क्षेत्र लोवा आदिवासीको पुर्ख्यौली थलो हो । यस क्षेत्रको पुरानो गाउँहरूमध्ये साम्जोड पनि एक हो । लोवा संस्कृति, सम्पदा र विशिष्ट संरचनाहरूले भरिएको यो गाउँमा पछिल्लो समयमा पानीको चरम अभाव हुन थाल्यो, जसका कारण त्यहाँका बासिन्दाहरू आफ्नो जन्मथलो छोड्न बाध्य भए । सताब्दिऔँ पुरानो साम्जोड गाउँका लोवाहरूका लागि नयाँ ठाउँमा सर्नु बाहेक अन्य कुनै विकल्प नभएपछि उनीहरू नामासुङ भन्ने ठाउँमा बसाइँ सरे । नयाँ ठाउँमा उनीहरूले फरक खालका अभाव र दुविधाहरू खेपिरहेका छन् । पुर्ख्यौली गाउँ छोडेपछि, साम्जोडका लोवाहरूलाई पुर्ख्यौली भूमिमा हुर्केको बाल्यकालको सम्झना, पुर्खाहरूको विरासत, सम्पदा, सांस्कृतिक संरचना र पुर्ख्यौली भूमिको अन्य अमूल्य र विविध पाटोहरूले उनीहरूलाई अझै पनि पछ्याइरहेका छन् । साम्जोडमै छोडिएका चल-अचल सम्पत्ति, सम्पदा र पुर्ख्यौली घरहरू नामासुङमा सरेका ती गाउँलेहरूका लागि अपुरणीय क्षति बन्न पुगेको छ । प्राकृतिक प्रकोपका दृष्टिकोणले नामासुङ तुलनात्मक रूपमा साम्जोड भन्दा सुरक्षित भए तापनि यहाँ सरेका गाउँलेहरूले धेरै कुराको अभाव महसुस गरिरहेका छन् । आफ्ना पुर्ख्यौली विरासत र परिवेशको अनुपस्थितिमा उनीहरूले रिक्तता महसुस गर्नु बाहेक आफ्नो मातृभूमिमा भएको क्षति र विनाशलाई न त मर्मत गर्न सक्छन्, न त उनीहरूले भोगेको शून्यतालाई नै निराकरण गर्न सक्छन् । साम्जोडमा देखिएको यो अवस्था जलवायु परिवर्तनजन्य संकटको एक दुःखद यथार्थ हो । नेपालका आदिवासी जनजातिहरूले जलवायु परिवर्तनका कारण भोग्नुपरेको अपुरणीय क्षति र नोक्सानीको धेरै घटनाहरूमध्ये यो एक ज्वलन्त उदाहरण हो ।

लेखकहरूले सन् २०१९ र २०२३ मा गरेका मानवशास्त्रीय स्थलगत अध्ययनको आधारमा यो लेख लेखिएको हो । यस क्रममा सहभागितामा आधारित अवलोकन, प्रमुख सूचनादाताहरूसँगको अन्तर्वार्ता र लक्षित समूहगत छलफलगायत अनुसन्धानका विभिन्न माध्यम र विधिबाट विविध अवसरहरूमा लोवा अग्रज र ज्ञाताहरूसँग गरिएका गहन संवादहरूको आधारमा यो लेख तयार गरिएको हो ।

महत्वपूर्ण रूपमा, यस लेखले लोवा आदिवासीको विशिष्ट ज्ञान प्रणाली, जीवनशैली र संस्कृतिप्रति उच्च सम्मान गर्दै आफ्ना कथा, भावना, अनुभव, ज्ञान, सिप र जीवनशैली हामीलाई सुनाउनु भै यस पुस्तकमा समावेश र प्रकाशन गर्न अनुमति दिनुहुने साम्जोडका सम्पूर्ण बासिन्दाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ । साथै, यस लेखले यसमा प्रस्तुत गरिएका लोवा संस्कृति, ज्ञान, अभ्यासलगायत अन्य सम्बन्धित विषयहरू लोवा जातिको विशिष्ट निधिको रूपमा रहनु पर्ने जिकिर गर्दै यहाँ उजागर गरिएको जानकारी एवम् लोवा ज्ञान र अनुभवहरूलाई कुनै पनि प्रकारले दुरुपयोग वा गलत व्याख्या गर्न अनैतिक र निषेधित रहेको स्पष्ट पार्दछ ।

मुस्ताङ जिल्ला नेपालको एक हिमाली जिल्ला हो, जसलाई सामान्यतया तल्लो मुस्ताङ र उपल्लो मुस्ताङ गरी दुई क्षेत्रमा चिनिन्छ। उपल्लो मुस्ताङलाई लोवा भाषा वा परम्परागत रूपमा लो वा लो-छो-ध्यून अर्थात् लो क्षेत्रका नौ गाउँहरू भनेर पनि चिनिन्छ। भौगोलिक र पारिस्थितिकीय दृष्टिकोणले लो क्षेत्र अद्वितीय छ। यो क्षेत्र अन्नपूर्ण हिमशृङ्खलादेखि उतर दिशा वा पछाडिपट्टिको उच्च भू-भागमा पर्दछ। हिमशृङ्खला पछाडिको क्षेत्रमा अवस्थित रहेको हुनाले यस भेगमा वर्षा याम वा शरद ऋतुमा कहिलेकाहीं सिमसिम पानी परे पनि वर्षा खासै हुँदैन। हिउँद वा जाडो याममा भने हिमपात हुने गर्दछ। यस क्षेत्रको तापक्रम सामान्यतया हिउँदमा (डिसेम्बरदेखि मार्चसम्म) माइनस १० देखि माइनस २० डिग्री सेल्सियस रहन्छ। गर्मी याममा भने यहाँको तापक्रम औसत १५ डिग्री सेल्सियसदेखि शून्य डिग्री सेल्सियस रहन्छ (क्षेत्री २००८)। लो क्षेत्र कालीगण्डकी उपत्यकामा फैलिएको छ। कालीगण्डकी मुस्ताङबाट बग्ने मुख्य नदी हो। हिउँ पग्लिएर बग्ने स-साना खोलाहरू कालीगण्डकीमा मिसिन्छन् र लो क्षेत्रका धेरै गाउँहरूका लागि ती खोलाहरू नै पानीका मुख्य स्रोत हुन्। लो क्षेत्र उच्च भू-भागीय हिमाली सुख्खा क्षेत्र वा मरुभूमि जस्तै हो। यस्तो भौगोलिक र वातावरणीय परिस्थितिमा आदिवासी ज्ञान प्रणालीमा आधारित परम्परागत सिँचाइ विधि, पानी व्यवस्थापन र वितरण प्रणाली, प्रथाजनित संस्था र समाज व्यवस्थापन प्रक्रिया नै लो क्षेत्रमा जीविकाको महत्वपूर्ण आधार हो। यो क्षेत्र हिउँचितुवा, भारल, जंगली गधा र कस्तूरी मृग जस्ता लोपोन्मुख वन्यजन्तुहरूको बासस्थान पनि हो (एक्याप, २०१९)। साथै, यो साइबेरियाली र तिब्बती पठारबाट हिउँदको सुरुमा नेपालका विभिन्न भागहरूमा आउने र वसन्त ऋतुमा सोही मार्ग हुँदै फर्कने घुमन्ते चराहरूको प्रमुख करिडोर (मार्ग) समेत हो।

लोको सामाजिक पृष्ठभूमि पनि अत्यन्तै विशिष्ट छ। लो-छो-ध्यून नेपालका लोवा आदिवासीको पुख्र्यौली थलो हो। लोवा शब्दलाई कहिलेकाहीं लोवा, ल्होवा र ल्होपा पनि लेख्ने गरिन्छ। उनीहरू नेपाल सरकार द्वारा सूचीकृत ५९ आदिवासी जनजातिहरूमध्ये एक हुन्। लोवा आदिवासीका आफ्नै अद्वितीय सांस्कृतिक जीवनशैली छ। लोमान्थाङलाई लोमेन्थाङ पनि भन्ने गरिन्छ, जुन लो-छो-ध्यूनको परम्परागत राजधानी हो। परम्परागत रूपमा ल्हो ग्याल्पो लो-छो-ध्यूनको सांस्कृतिक र परम्परागत राजा हुन्^१। लोमान्थाङमा उनीहरूको ताशी दे-फेल राजदरबार र लो भित्र कै अन्य स्थानहरूमा गर्मी र जाडोयामका लागि छुट्टाछुट्टै दरबारहरू छन्। लो क्षेत्रबौद्ध धर्म र लोवा संस्कृतिको नमुना नै हो। यहाँ शताब्दी पुरानो धेरै गुम्बा, छ्योर्तेन (लोवा भाषामा: बौद्ध स्तुपा), माने, भोड (लोवा भाषामा: किल्लाहरू), ल्हाखाङ (लोवा भाषामा: देवताहरूको बासस्थान, फू (लोवा भाषामा: गुफा), काग्नी (लोवा भाषामा: कलात्मक चित्र र यससँग जोडिएका विशिष्ट विश्वासहरू उद्धृत परम्परागत प्रवेशद्वार) र अन्य धेरै अद्वितीय सम्पदाहरू रहेका छन्।

ई.सं. १९९२ सम्म लो क्षेत्र विदेशीहरूको लागि प्रवेश निषेधित थियो। त्यसैले यसलाई 'लोको अन्तिम निषेधित राज्य' पनि भनिन्छ। लो क्षेत्र प्राकृतिक र सांस्कृतिक विशिष्टताको समग्रतासहित सताब्दीऔं

१ आजभोलि 'ग्याल्पो' लाई राजाको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ, यद्यपि राजा, राजतन्त्र र राज्य जस्ता अवधारणाहरू आदिवासी जनजाति विरुद्धको उपनिवेशीकरणबाट बढी प्रभावित छन्। डा. कृष्ण बहादुर भट्टराजले पनि भनेका छन्, "मलाई लाग्दैन कि कुनै पनि आदिवासी जनजातिमा राजतन्त्रको अवधारणा र अभ्यास छ। राजतन्त्रको अवधारणाको प्रयोग उपनिवेशीकरण वा नेपालीकरण/हिन्दुकरण वा ब्राम्हाणीकरणको एउटा हिस्सा हो। ग्याल्पो लोवा शब्द जस्तो देखिन्छ तर यदि यसको वास्तविक अर्थ राजा हो भने, यो अरुको प्रभावको कारणले हो। लोवाहरूले कहिले र कसरी 'ग्याल्पो' शब्द प्रयोग गर्न थाले भन्ने कुरा यस सन्दर्भमा 'राजा' शब्दको इतिहास र गतिशीलता अर्को अध्ययनको विषय हुन सक्छ।"

फोटो-१: लो-छो-ध्यूनको परम्परागत राजधानी, लोमान्थाङ (फोटो: छिमी रिञ्जीन गुरुङ) ।

देखि जिवन्त छ । लोवा आदिवासीहरु नै यस क्षेत्रका ती अद्वितीय प्राकृतिक र सांस्कृतिक निधिका मालिक र संरक्षक हुन् ।

लो क्षेत्रको उत्तरपूर्वी भागमा अवस्थित साम्जोङ गाउँ समुन्द्री सतहबाट लगभग ४,००० मिटरको उचाईमा रहेको छ । लो-छो-ध्यूनको ऐतिहासिक राजधानी लोमान्थाङबाट^२ यो गाउँ लगभग ९ किलोमिटर उत्तरपूर्वमा पर्दछ । साम्जोङ चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र नेपालको सिमाना नजिकै पर्दछ । यस गाउँमा सन् २०१९ सम्म सडक यातायातको पहुँच पुगेको थिएन । साम्जोङ कालीगण्डकी नदीको बायाँ किनार वा लोमान्थाङको उत्तरमा अवस्थित न्यानोल गाउँबाट लगभग ३ देखि ४ घण्टाको पैदल दुरीमा पर्छ । लो-छो-ध्यूनका अन्य गाउँहरु जस्तै साम्जोङ पनि उच्च हिमाली सुख्खा क्षेत्रमा अवस्थित छ ।

साम्जोङको पुरानो नाम सारुङ हो । (लोवा भाषामा सा को अर्थ माटो वा भूमि र रुङ को अर्थ हेरचाह गर्ने वा कुरुवा हुन्छ) । साम्जोङका बासिन्दाहरु लोवा आदिवासी हुन् । उनीहरु कहिलेकाहीं आफूलाई साम्जोङडा पनि भन्ने गर्छन् । साम्जोङ गाउँलाई सातौँ शताब्दीतिर लो क्षेत्रमा आएका बौद्ध धर्मगुरु गुरु रिन्पोछे (गुरु पद्मसम्भव) ले पाइला टेकेको पहिलो लो गाउँ मानिन्छ । जब उनी (राक्षसलाई लखेट्दै)^३ मुस्ताङस्थित नेपाल र तिब्बतको सिमाना कोरालामा पहिलो पटक आइपुगे, उनले एउटा ल्हा अर्थात् भन्ज्याङ वा

२ Kam For Sud, "Moving Down or Not?" A key question for Samzong, Yara and Dheye, three villages in Upper Mustang, Mustang District, Nepal Part II: SAMZON November 2012.

३ राक्षस लखेट्ने लगभग सातौँ शताब्दीमा उपल्लो मुस्ताङ क्षेत्रमा भएको एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक घटना हो । यो घटना लोवा आदिवासीहरुमाभन्दा निकै प्रसिद्ध छ । उपल्लो मुस्ताङका धेरै ठाउँहरु राक्षस लखेट्ने क्रममा भएका विभिन्न गतिविधिहरुको आधारमा नामाकरण गरिएको छ ।

पासमा एकजना हजुरआमालाई भेटे र उनलाई त्यो पहाडको नाम सोधे । ती हजुरआमाले जवाफ दिइन्, 'कोरा ल्हा' । त्यसपछि, गुरु सबैभन्दा पहिले साम्जोङ गाउँ आए, अनि मात्र लोका अन्य गाउँहरूमा गए । यस कथाको आधारमा यो गाउँ अत्यन्तै पुरानो हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।^४

फोटो-२: साम्जोङ गाउँ ।

उपल्लो मुस्ताङका अन्य लो गाउँहरू जस्तै साम्जोङ पनि विविध प्राकृतिक स्रोत र सांस्कृतिक सम्पदाका साथै विशिष्ट भूदृष्यले भरिपूर्ण छ । कुनै समय यस गाउँमा दुईवटा गुम्बाहरू थिए । तर धेरै शताब्दीपछि गाउँ नजिकै रहेको कोन्चोक्लिङ गुम्बाको श्राप र अस्तव्यस्तताका कारण साम्जोङका गुम्बाहरू ध्वस्त भए र अहिले केवल तिनीहरूका भग्नावशेषहरू मात्र बाँकी छन् ।^५ गाउँभित्र चारवटा छ्योर्तेनहरू छन् जसको नाम छ्योर्तेन काउ, रिप्रीगाङ छ्योर्तेन, पोते गाङ छ्योर्तेन र छो दोक्पो गोर्छा छ्योर्तेन हो । यहाँ एउटा माङगाङ (लोवा भाषामा: ठुलो माने भएको सानो घर जसलाई थुक्ची चेपो भनिन्छ) र एउटा माने पर्खाल पनि छ । यो गाउँ प्राचीन गुफाहरूको लागि पनि प्रसिद्ध छ । यहाँ २५ भन्दा बढी गुफाहरू छन् तीमध्ये केही प्रमुख गुफाहरू: फू जोङ साङमा, फू शेलुङमा, फूग्या र फूग्याई हुन् । यी गुफाहरूलाई गाउँलेहरू आफ्नो पुख्यौली घर मान्दछन् । यसका साथै, यस गाउँमा एउटा छुकु सादी (लोवा भाषामा: सानो पानीको मुहान) पनि छ, जहाँको पानी रातो रङको देखिन्छ । यसलाई एउटा पवित्र स्थलको रूपमा मानिन्छ र यसलाई बिगार्न वा प्रदुषित गर्न सख्त निषेध गरिएको छ । यो गाउँमा कुनै पनि चाम-दाङ (लोवा भाषामा: ठुला खोलाहरू) भने छैनन् । यहाँ धिपयुका, भुए युकारयिङ युका नामका तीनवटा युका (लोवा भाषामा: साना खोलाहरू) छन् । ती तीन खोलामध्ये दुईवटा सुकिसकेका छन् र अचेल यिङ युकामा मात्र अलिअलि पानी बग्ने गर्दछ । गाउँमा दुईवटा काग्नी (लोवा भाषामा: गाउँलाई अशुभ हुनबाट जोगाउन बनाइएको परम्परागत प्रवेशद्वार) छन्- एउटा पुरानो र एउटा नयाँ । त्यहाँ छ्योर्तेन माको छ, जहाँ पुगेपछि गाउँलेहरू

^४ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरू

^५ Upper Mustang Trek, "Konchok Ling Cave in Upper Mustang and an Ancient Mistry of Nepal"

घोडामा सवार भए तापनि आफ्नो घोडाबाट ओर्लेर टोपी खोल्ने र पैदलै मात्र गाउँभित्र प्रवेश गर्ने गर्दछन् । उनीहरूको यो चलनले *छ्योर्तेन माको* प्रतिको आस्था र श्रद्धा झल्काउँदछ । गाउँको सबैभन्दा अग्लो भन्ज्याङमा अर्को पनि *काग्नी* रहेको छ ।

साम्जोडसँग यस्ता अन्य धेरै अमूल्य सम्पदा र सामाजिक-सांस्कृतिक सम्पत्तिहरू छन् । यहाँ पानी जोहो गर्नका लागि *भिऊ* (लोवा भाषामा: पानी जम्मा गर्ने परंपरागत पोखरी), खानेपानीका दुईवटा धारा, एउटा सौर्य मिल, एउटा सडग्रहालय र एउटा *छोखाड* (लोवा भाषामा: सामुदायिक भवन) पनि छन् । *जिमजाड* (लोवा भाषामा: जिम्बु र अन्य जडीबुटी पाइने घाँसे मैदान), *सोताड* (लोवा भाषामा: वन लसुन पाइने ठाउँ) र सातवटा *ल्हाई/ल्हेइ* (लोवा भाषामा: भेडा र च्याङ्ग्रा राख्ने गोठ वा स्थान) छन् ।

फोटो-३: भेडा, च्याङ्ग्रा राख्ने स्थान (ल्हेइ) ।

साम्जोडका १८ लोवा घरपरिवारमा जम्मा जनसंख्या ८२ रहेको छ । लोको लोवा आदिवासीहरू आफूलाई *कुथाग*, *फल्या* र *घर्पा*^६ गरी तीनवटा भिन्न उपथरसँग संबन्धित रहेको विश्वास गर्दछन् । साम्जोडका बासिन्दाहरू *फल्या* अन्तर्गत पर्दछन् । उनीहरूको परिवारलाई पनि *ढोड्बा* परिवार र *सामासुमे* परिवार गरी दुई प्रकारले चिन्दछन् । १८ घरधुरीमध्ये ६ परिवार *ढोड्बा* र १२ परिवार *सामासुमे* रहेका छन् । *ढोड्बा* परिवार भन्नाले जेठो सन्तान वा सम्बन्धित परिवारहरूको पुख्र्यौली वा मुख्य घरधुरीहरूलाई बुझिन्छ । *ढोड्बा* परिवारले आफ्ना सम्बन्धित परिवार र समुदायभित्र निश्चित सामाजिक-सांस्कृतिक भूमिका,

६ लोवा जाति नेपालको एक विशिष्ट आदिवासी जनजातिका रूपमा रहे पनि सरकारी कागजातमा थर उल्लेख गर्नुपर्ने समयमा सरकारले लोवाहरूलाई आदिवासी जनजातिको मान्यता दिएको थिएन । त्यसैले कुथाग र फल्याले आफैलाई क्रमशः *विष्ट/ठकुरी* (पहाडी उच्च जाति) र *गुरुड* (आदिवासी समूह) सँग आफूलाई बराबरी देखाउनु पर्‍यो, जर्वाक घर्पालाई विश्वकर्मा अर्थात् वीके भनेर चिनिन थाल्यो । लोवा समुदायका अधिकांश संस्कार र मूल्यहरूले लोवाहरूमा पनि अन्य आदिवासी जनजातिहरू भन्ने समानतामूलक समाज भएको देखाउँछन् । यस विषयमा विदेशी तथा नेपाली विद्वानहरूद्वारा लेखिएको साहित्यले लोवा जातिका तीन उप-समूहहरूलाई हिन्दु विचारधाराअनुसार जातीय श्रेणीकरणका रूपमा वर्णन गरेका छन् । यो स्पष्ट देखिन्छ कि यस्तो श्रेणीकरण र *विष्ट*, *गुरुड*, *वीकेजस्ता* थरहरू अपनाउने कार्य पहाडी शासकहरूको प्रभाव, उपनिवेशवाद, ब्राह्मणीकरण, हिन्दुकरण वा संस्कृतिकरणको परिणाम हो । उनीहरू विवाह एउटै उप-समूहभित्र विवाह गर्न रुचाउँछन् । यद्यपि, हिन्दु जातीय व्यवस्थामा जस्तो लोवा समाजमा छुवाछुत (शुद्धता र अशुद्धता) को अवधारणा रहेको छैन ।

जिम्मेवारी र जवाफदेहिता बहन गर्नुपर्ने हुन्छ । पुख्र्यौली सम्पत्तिको धेरै हिस्सा पनि ढोड्वा परिवारमा नै रहने गर्दछ । पुख्र्यौली घर, जी, भुरु (लोवा भाषामा: मुगा), फिरोजा, चाँदी र अन्य बहुमूल्य पत्थरले बनेको शिरमा लगाउने गहनाहरु, कू (लोवा भाषामा: भगवानका मूर्तिहरु), पोइजा (लोवा भाषामा: पूजाका पुस्तकहरु वा धार्मिक ग्रन्थहरु) र छोखाड (लोवा भाषामा: पूजा कोठा) का अन्य बहुमूल्य वस्तुहरु जुन अधिल्लो पुस्ताबाट हस्तान्तरण हुँदै आएका छन्, ती वस्तुहरु ढोड्वा परिवारसँग रहन्छ ।

त्यसैगरी, सांस्कृतिक र पुख्र्यौली विरासत एवं जिम्मेवारी बहन गर्ने, परम्परागत व्यवस्था, सामाजिक काम, कर्तव्य निर्वाह गर्न आदिमा पनि ढोड्वा परिवारहरुले नेतृत्व लिने वा बढी जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दछ । परम्परागत मुखिया प्रणाली अर्थात् घ्याम्बा प्रणालीको प्रमुख भूमिका वा घ्याम्बाको भूमिका पनि उनीहरुले निर्वाह गर्छन् । उनीहरुले यार्तुडलगायत गाँउमा हुने कुनै पनि सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यमा अग्रता लिनु पर्दछन् । ढोड्वा परिवारले विवाहमा भक-युमा र भक-योवाका रुपमा नाचगान र गीतहरु प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ (लोवा भाषामा: विवाहको बेला परम्परागत गीत गाउने र नाच्ने महिला र पुरुषहरु) । सामासुमे परिवारहरु मुख्य घर अर्थात् ढोड्वाबाट छुट्टिएका परिवार हुन् । जस्तै, एउटा परिवारमा दुई छोराहरु छन् भने जेठा छोराको परिवार ढोड्वा परिवारका रुपमा रहन्छ र कान्छा छोराको परिवारलाई सामासुमे भनिन्छ ।

यस्तै विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक र भौतिक परिवेशमा साम्जोडका बासिन्दाहरुको जीविकोपार्जनको मुख्य माध्यम खेतीपाती, पशुपालन र हस्तकला उत्पादन हो । यहाँका हस्तकलाहरुमा केदेन (लोवा भाषामा: परम्परागत पहिरन/पोसाक), पाडदेन (लोवा भाषामा: कम्मरमा बाँधिने अगाडिको कपडा), काउ (लोवा भाषामा: पेटी), माजिन (लोवा भाषामा: ऊनीको पातलो कम्बल), तेन (लोवा भाषामा: ऊनको म्याट/गलैँचा), छुक-तुक (लोवा भाषामा: ऊनको बाक्लो कम्बल), लुवी-केनाड (लोवा भाषामा: ऊनको सुरुवाल), लुवी-फुजे (लोवा भाषामा: ऊनको बख्बु), साड-गोए (लोवा भाषामा: उनको पछ्यौरा/सल), सोम्बा (लोवा भाषामा: छाला र ऊनबाट बनेको जुता) आदि पर्दछन् । यी हस्तकलाका उत्पादनहरु प्रायः घरायसी प्रयोजनका लागि बनाइन्छन् र टाढा रहेका आफन्तजनहरुलाई उपहारस्वरुप पनि दिने गरिन्छ । कुनै पनि परिवारको सम्पन्नता उनीहरूसँग भएको हस्तकलाका सामग्रीहरु, जस्तै: काउ, पाडदेन, केदेन, माजिन, छुक-तुक, तेन आदिको संख्याको आधारमा पनि अड्कल गरिन्छ । यहाँको कृषि उत्पादन व्यापारिक प्रयो जन वा बिक्रीका लागि पर्याप्त छैन । यो पारिवारिक उपभोगका लागि नै ठिक्क हुन्छ । उनीहरुले कहिले काहीं छिमेकी गाउँहरुबाट पशुकालागि घाँस, अन्न र बिउहरु किन्नुपर्ने हुन्छ । यद्यपि पशुपालन एउटा सामान्य घरायसी गतिविधि हो तर आर्थिक लाभका लागि ठुलो मात्रामा पशुपालन गर्ने घरपरिवारहरु भने धेरै कम छन् । जाडो मौसममा उनीहरु स-साना ब्यापार व्यवसाय गर्न न्यानो ठाउँतिर भर्छन् । यद्यपि, लो क्षेत्रका अन्य गाउँहरुको तुलनामा साम्जोडका बासिन्दाहरु हिउँदमा पनि न्यानो ठाउँतिर कम नै जान्छन् ।

लो क्षेत्रका अन्य गाउँहरु जस्तै साम्जोडमा पनि घ्याम्बा प्रणाली छ, जुन लोवा जातिको परम्परागत संस्था हो । घ्याम्बा प्रणाली गाउँमुखिया प्रणाली हो । यहाँको सामाजिक सुव्यवस्था कायम राख्नका साथै उनीहरुको भौतिक र सामाजिक पुँजीको संरक्षण र निरन्तरताको लागि यो प्रणाली अपरिहार्य छ ।

लोभित्रका विभिन्न गाउँहरुबीच सामाजिक-सांस्कृतिक प्रणालीहरुमा निकै समानता पाइन्छन् । लोमान्थाड गाउँमा घ्याम्बाको टोलीमा नौ जना व्यक्तिहरु हुन्छन्: जसमा कुथाग घरधुरीबाट पालैपालो १ जना घ्याम्बा र फल्या घरधुरीबाट २ जना म्हीती र ६ जना छयुमेहरु छनौट गरिन्छन् । साम्जोडमा भने ६ ढोड्वा परिवारहरुबाट पालैपालो गरी १ जना घ्याम्बा र १ जना छयुमे चयन गरिन्छ । सिँचाइ प्रणालीको

व्यवस्थापन, खेत वा कृषिवालीमा गाईवस्तु पस्न नदिने, घाँस काट्ने समयको निगरानी र निर्धारण तथा खेतीपाती र गाउँका विभिन्न मामिलामा निर्णय गर्न सहजीकरण गर्ने काम ध्याम्बा र छ्युमेका मुख्य जिम्मेवारीहरु हुन् । उनीहरुले गाउँभित्रका विवादहरु र भैँभगडा पनि सुल्झाउँछन् । त्यसैले, ध्याम्बा प्रणाली नै लोवा समाजको सामाजिक सन्तुलन, गुनासो सुनुवाइ, द्वन्द्व व्यवस्थापन र विवाद समाधान गर्ने संयन्त्र हो ।

साम्जोडका लोवाहरुको यस्तो भिन्न सांस्कृतिक सम्पदा र जीवनशैली हुँदाहुँदै पनि सरकारी सहायता र सुविधा उनीहरुसम्म मुस्किलले मात्र पुग्छ । ६७ वर्षीय न्योचुड गुरुडले भनिन्, 'हाम्रो गाँउमा स्वास्थ्य चौकी, सरकारी कार्यालयहरु, सरकारले बनाएका सिँचाइ प्रणालीहरु र सञ्चार सञ्जाल जस्ता धेरै महत्वपूर्ण सुविधा छैनन् ।' गाउँ सडक सञ्जालबाट अलगिएको थियो । नेपाल सरकारको सहयोगमा सन् २०२० पछि मात्र गाउँलेहरुले एउटा कच्ची सडक देख्न पाए । पुराना दिनहरुमा दुई खालका साँघुरा र अष्टचारा बाटाहरु हुने गर्दथे: क) तालाम (लोवा भाषामा: ता भन्नाले घोडा र लाम भन्नाले बाटो), ख) मीलाम (लोवा भाषामा: मी भन्नाले मानिस र लाम भन्नाले बाटो) । पहाड र भन्ज्याडहरु छिचोल्दै पैदल हिँड्न प्रयोग गर्ने बाटो मीलाम छोटो तर बढी भिरालो हुन्थ्यो । घोडाहरुका लागि बनाइएको बाटो तालाम भने लामो र तुलनात्मक रुपमा अलि फराकिलो हुन्थ्यो । त्यहाँ तीन कक्षासम्म पढाइ हुने जस्तापाताको छानो भएको एउटा प्राथमिक विद्यालय थियो । करिब २० वर्षकी छोमो गुरुडले भनिन्, 'विद्यालय गाउँको यिड खोलापारिपट्टि थियो । खोलामा बेलाबेला आउनेवाढीको जोखिमका कारण विद्यालयलाई गाउँ भएकैतिर सारिएको थियो ।' ४० वर्षीय ढोका गुरुडका अनुसार, गाउँमा नेपाल सरकारको सहयोगमा बनेको खानेपानीका दुईवटा धाराहरु थियो । यो खानेपानी टाढाको मुहानबाट पाइपलाइनमार्फत ल्याइएको हो । बेलाबेलामा यसको मर्मतसम्भार गरिरहनुपर्दथ्यो । जाडो मौसममा पाइपभित्र पानी जम्ने र चिसोका कारण पाइपहरु फुट्ने गर्थे । मर्मतसम्भार गर्न नसकेको अवस्थामा उनीहरु पानी भर्नका लागि पाइप फुटेको ठाउँसम्मै पुग्नुपर्थ्यो । त्यसबाहेक उनीहरुले सरकारबाट कुनै पनि सिँचाइ सुविधा वा अन्य सुविधा पाएका थिएनन् । अहिलेसम्म उनीहरुसँग जे जति सुविधा छन् ती सबै उनीहरुको आफ्नै पहल र योगदानबाट भएका हुन् । यस्तै कठिनाइहरुका बाबजुद साम्जोडवासीको जीवन चलिरहेको थियो । समय अन्तरालमा साम्जोडमा पानीको अभावले अप्रत्याशित र गम्भीर चुनौती सिर्जना गर्‍यो । दैनिक जीवनयापन, परम्परागत जीविकोपार्जनका अभ्यासहरूसहित सांस्कृतिक सम्पदाहरु संकटमा परे । गाउँका केही परम्परा र सम्पदाहरु सदाका लागि लोप हुने अवस्थामा पुगे ।

फोटो-४: खानेपानीको अभाव र धारा ।

२

साम्जोङमा के भयो

साम्जोङका एकवृद्धाले आफ्नो विगतका दिनहरूलाई सम्झिँदै भनिन्, 'प्रकृति र जीवन शान्तिपूर्ण थियो । हाम्रो गाउँघर प्रकृतिको वरदानले परिपूर्ण लाग्थ्यो । हामी प्रकृतिसँग यति धेरै नजिक थियौं कि खेतीवाली कहिले लगाउने, कहिले र कति पटक पानी हाल्ने, कहिले वाली काट्ने, अनि गाईवस्तुहरूलाई कहिले र कहाँ चराउन लैजाने जस्ता थुप्रै अभ्यासहरूबारे हामीलाई ठ्याक्कै थाहा थियो । हामीले कहिल्यै नाडीमा घडी बाँध्ने सौभाग्य पाएका थिएनौं र बाँधेको भए पनि हामी घडी हेर्न जान्दैनथ्यौं । त्यसको सट्टा हामी घामलाई हेरेर वा वस्तुहरूको छाया हेरेर समय थाहा पाउथ्यौं । तर यो सरल र शान्त जीवन सधैंका लागि टिकिरहन सकेन । हामीले विभिन्न असामान्य कुराहरू अनुभव गर्न थाल्यौं- जस्तै चर्को घाम लाग्ने वा गर्मी बढ्दै गयो, बेमौसमी र अप्रत्याशित रूपमा भारी वर्षा हुन थाल्यो, हिउँ पर्ने ढाँचामा परिवर्तन आयो, हिउँ चाँडो र छिटो पगल्ने र बाढी आउने क्रम बढ्यो, पानीका मुहानहरू सुक्न थाले । के कारणले यी सबै कुराहरू भइरहेका थिए, त्यो हामीलाई थाहा थिएन । प्रकृति हामीसँग रिसाएको होला भन्ने ठानेर हामीले ठुला लामाहरूलाई बोलाएर धेरै पूजापाठहरू गर्यौं । तर ती उथलपुथल रोकिएन बरु अवस्था वर्षे पिच्छे भन् भन् बिग्रदै गयो र हामीले धेरै दुःख भोग्यौं ।' साम्जोङका गाउँलेहरूले आफ्नो थातथलोमा यस प्रकारका असामान्य चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका थिए ।

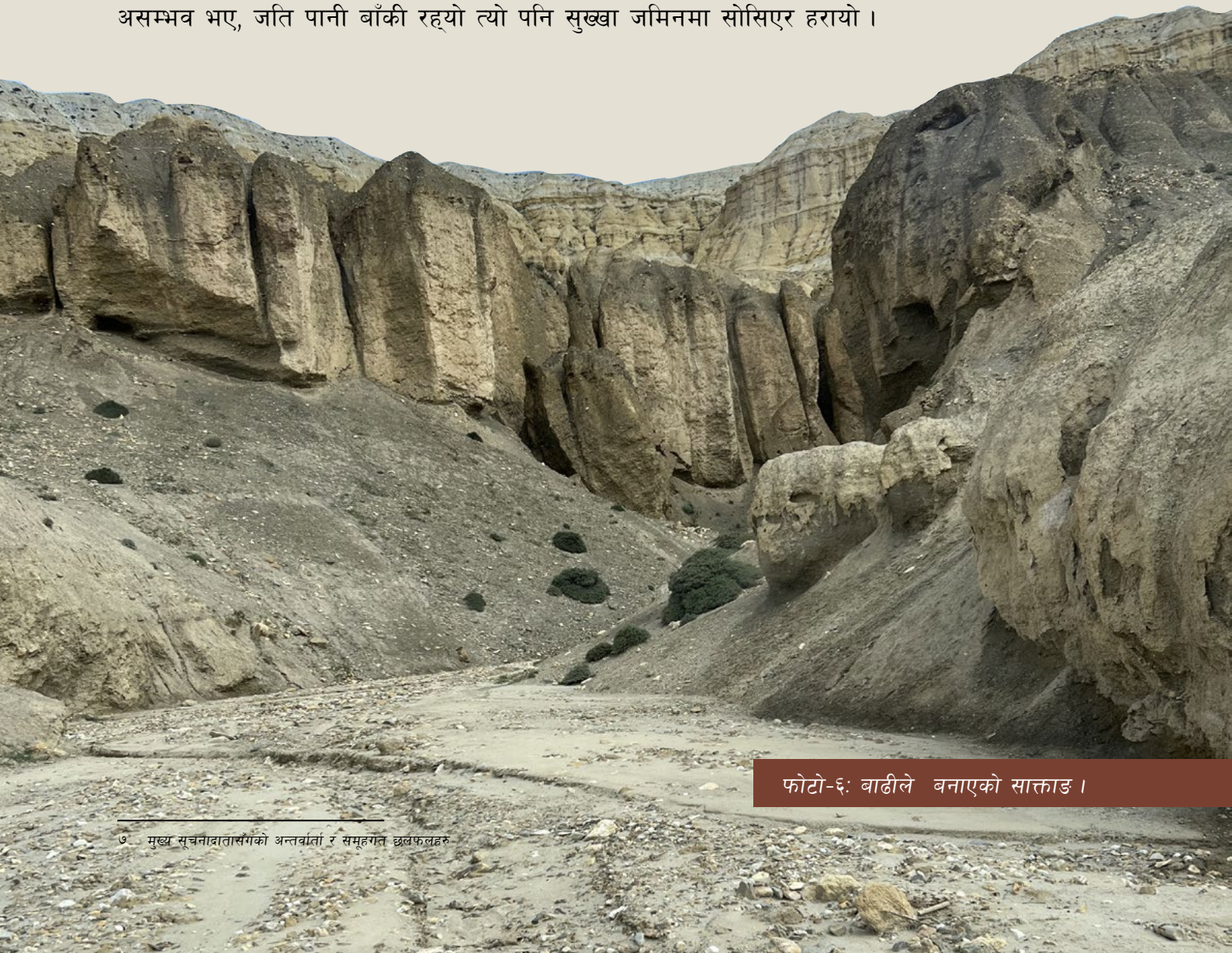
फोटो-५: सुक्दै गएको पानीको स्रोत ।

चुनौतीहरूको मुख्य कारण पानीको अभाव नै थियो, जसले कृषि उत्पादन, पशुपालन र समग्र जीविको पार्जन प्रणालीमै गम्भीर असर पारेको थियो ।^७ साम्जोडका गाउँलेहरूले आफ्नो पीडाका गहिराइहरू र आफ्नो सुन्दर जन्मभूमि र खोलानालाहरू कसरी साक्ताडमा परिणत भए भन्ने तथ्यहरू विस्तारमा सुनाउन सक्छन् । लोवा भाषामा साक्ताड भन्नाले बाढीले थुपारेको बालुवा र ढुङ्गाले भरिएको खाली, बाँझो, फराकिलो बगर तथा गल्लीहरू जस्तो भूभागलाई बुझिन्छ । ढोका गुरुडले भनिन्, 'यदि समयमा र सामान्य तरिकाले हिउँ परेन भने हाम्रा खोलाहरूमा देखिने थोरै पानी पनि सुक्छ । खोलाहरू नै सुकेका अवस्थामा हाम्रा खेतहरूमा सिँचाइ गर्ने र खेतीवाली उब्जाउने कल्पना पनि गर्न सकिन्न ।' विशेष गरी सिँचाइ र दैनिक प्रयोगका लागि पानी संकलन गर्न दुई मुख्य कारणले गर्दा भन् भन् गाह्रो हुँदै गयो:

क) पानीका स्रोतहरू सुक्दै गए,

ख) असामान्य गर्मीले एक्कासी हिउँ पग्लिएर वा कहिलेकाहीं असामान्य वर्षाका कारण आएको बाढीले बाँकी रहेका पानीका स्रोतहरू नष्ट गरे ।

सामान्य रूपमा हिमपात नहुनु र बढ्दो गर्मी तथा चर्को घाम जस्ता असामान्य मौसमी चक्रका कारण पानीका मुहानहरूमा असन्तुलन पैदा गर्‍यो । अर्कोतर्फ, असामान्य वर्षाका कारण बाढी आउने घटनाहरू पनि बारम्बार बढ्न थाले । हिमश्रृङ्खलाको वृष्टिछाया क्षेत्रमा पर्ने यहाँको सुख्खा र कमजोर भूबनोट, वर्षायाममा हुने असामान्य वर्षा र त्यसपछिको बाढीले गर्दा तीव्र गतिमा क्षयीकरण हुँदै गयो । सिँचाइका स्रोतहरूको रूपमा रहेका खोल्साहरूमा विनाशकारी बाढी आयो र ती पूर्ण रूपमा साक्ताडमा परिणत भए । खोला किनारहरू साक्ताडमा परिणत भई फराकिलो भएकाले परम्परागत पानी संकलनका तरिकाहरू असम्भव भए, जति पानी बाँकी रह्यो त्यो पनि सुख्खा जमिनमा सोसिएर हरायो ।

फोटो-६: बाढीले बनाएको साक्ताड ।

बर्सेनि पानीको यति अभाव हुन थाल्यो कि सिँचाइका लागि एउटा 'भिऊ' (लोवा भाषामा: परम्परागत पोखरी) भरिन तीनदेखि चार दिनसम्म लाग्न थाल्यो । यसका साथै, भिऊबाट खेततर्फ पानी लैजाँदा पानी सुख्खा कुलोमा नै सोसिने हुनाले पानी न त गाउँसम्म पुग्थ्यो, न त खेतीयोग्य जमिनसम्म । अन्ततः, सीमित खेतहरुमा मात्र सिँचाइ र कृषि सम्भव भयो भने बाँकी खडेरीले सुके ।^८

पानीको अभाव र समयमा सिँचाइ नहुँदा खेतबारीमा छरेको बिउहरु उम्रिनु अघि नै चराहरुले खाइदिने समस्या देखा पर्न थाल्यो । खेतको माटो धेरै सुख्खा हुने भएकोले बिउ र मल हावाले उडाएर लैजान थाल्यो । बिउहरु उम्रिए पनि राम्रोसँग बढ्न सकेनन् । यी सबै परिस्थितिहरुले गर्दा अन्न मात्र नभई गाईवस्तुका लागि आवश्यक घाँसपातको पनि अभाव हुन थाल्यो । जसका कारण गाउँलेहरु अन्य गाउँबाट अन्न र घाँस किन्न बाध्य भए । सुख्खा जमिनका कतिपय रुखहरु समेत मरे । यो पिडा बर्सेनि बढ्दै गयो । हरेक वर्ष गाउँलेहरुले आफ्ना खेतीयोग्य जमिनका गद्दाहरु बाँझै छोड्नु पर्ने परिस्थिति सिर्जना भयो ।^९

फोटो-७: पानी विहिन कुलो ।

साम्जोडका एक बासिन्दाले हामीलाई भने, 'एक वर्ष त हामीले अलिकति पनि खेतीपाती गर्न सकेनौं, हामीले अरु गाउँबाट घाँस, अन्न, पिठो र तेल किन्नुपर्थ्यो । हामी अरु गाउँको खेतबारीमा गएर विभिन्न किसिमका जंगली सागपातहरु टिप्थ्यौं ।' त्यस समयको अवस्था सम्झँदै ६० वर्षकी पासाड गुरुडले भनिन्, 'छोसेर गाउँका हाम्रा आफन्तहरु साम्जोडमा एकजना दिवंगतका परिवारलाई भेट्न आएका थिए । छोसेर बाट आएका दिदी छिरिड डोमाले (छन्न नाम) गाउँ सुक्दै गएको, खेतमा बाली र हरियाली नभएको देख्दा आफ्नो आँसु थाम्न सकिनन् । उहाँले हामी र हाम्रो गाउँको अवस्था देखेर असाध्यै दुःख व्यक्त गरिन् ।' ४० वर्षकी यान्छेड गुरुडले भनिन्, 'पानीको अभावका कारण हामीले हाम्रो गाउँको पारिपट्टि रहेको खेतीयोग्य जमिन बाँझो छोडेको ४० वर्ष भइसक्यो ।' बालीनाली सप्रेनका लागि पर्याप्त पानी नभएकै कारण यसरी जमिनहरु बाँझै छोड्ने क्रम चलिरहेको थियो ।

यसैगरी, साम्जोडका बासिन्दाहरुले कहिलेकाहीं अप्रत्याशित र असामान्य वर्षाको अनुभव गर्न थाले जबकि साम्जोडलगायत सम्पूर्ण लो क्षेत्र अन्नपूर्ण र धौलागिरि हिमश्रृङ्खला पछाडि हिमालयको वृष्टिछायामा अवस्थित भएकाले यहाँ सामान्यतया वर्षा हुँदैन । यहाँका परम्परागत संरचनाहरु जस्तै, घरहरु र प्राकृतिक भूबनोट वर्षात थग्ने खालका हुँदैनन् । लो क्षेत्रका पहाडहरुमा रुखहरु छैनन् । पहाडहरुका बीचमा

^८ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

^९ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

खोच वा खोल्साहरु छन् । असामान्य वर्षाले समतल छत भएका माटोले बनेका परम्परागत घरहरुलाई पनि क्षति पुऱ्याउँछ, र घरहरु बीचका गल्ली र खोल्साहरुमा बाढी ल्याउँछ । साम्जोड गाउँ सुनौलो खैरो चट्टानी पहाडको फेदमा अवस्थित भएकोले भारी वर्षा र हिउँ तीव्र गतिमा पग्लने जस्ता दुवै कारणले खोल्सा, गल्ली र बस्तीमा बाढी आउँछ । भिरालो र रुखविहीन भूबनोट वर्षा र तीव्र गतिमा पग्लने हिउँले गर्दा खिईँदै जान्छ । बाढीले स-साना खोलाहरुमा क्षति पुराउने, गहिरो बनाउने र कतै कतै किनार फराकिलो बनाइदिन्छ ।

ढोका गुरुडले भनिन्, 'धेरै पानी पऱ्यो भने बाढी आउँछ, पानी परेन र गर्मी बढ्यो भने हाम्रो पानीको मुहान सुक्छ । सामान्य तरिकाले हिउँ पग्लिएन भने लुमा (लोवा भाषामा: हरियो सिमसार क्षेत्र) पनि सुक्छ ।'

खासमा, अहिले असामान्य मौसममा हिउँ पर्ने र निकै चाँडो पग्लने गर्दछ । लो क्षेत्रमा वर्षा हुनु बिगतमा सामान्य प्राकृतिक प्रक्रिया होइन । साम्जोडमा कहिलेकाहीं आउने बाढीका कारण घरहरु, कुलोहरु, बालीनाली, चौपाया र मानवीय जीवनमासमेत क्षति पुगेको छ । बाढी र अन्य विपत्तिको सम्भावना सोचेर गाउँलेहरुले त्रास, तनाव र दुःखकासाथ कैयौँ अनिदो रातहरु बिताउनु परेको छ । ओकी साडमोले भनिन्, 'बाढीले हामीलाई धेरै दुःख दियो । कहिलेकाहीं बिहान मर्मत गरेको कुलो बेलुका नै बाढीले बगाइदिन्छ ।' उनले थपिन्, 'एक पटक, हामी सबै गाउँलेहरुले धेरै दिन लगाएर कुलो बनाएका थियौँ तर निर्माण सम्पन्न भएको पहिलो रातमै मुसलधारे पानी परेर आएको बाढीले त्यो कुलो बगायो र हाम्रो 'घ्यारा' (लोवा भाषामा: बाखाको गोठ) बाट बाखा समेत बाढीले बगायो । त्यो घटनाले पूरा गाउँ नै निराश बन्यो ।' समूहका एकजना सहभागीले पनि थपे, 'साम्जोडमा बाढी आउँदा कुलोको मुहानदेखि खेतबारीसम्म नै क्षति पुऱ्याउँछ । त्यसपछि सबै कुरा सुरुदेखि नै फेरि बनाउनुपर्छ । पानीको अभावले गर्दा हामीले एउटा पूरै खेतीयोग्य जमिन बाँभो नै छोड्नुपऱ्यो । भन्नै पर्दा, बाढीले हाम्रा खोलाहरु पनि नष्ट गर्‱यो । त्यही खोला जसले खेतबारीमा सिँचाइका लागि मद्दत पुऱ्याउँथ्यो । हामी यो खोलापारि रहेको धेरै बालीनाली लगाउने खेतहरु छोड्न बाध्य भयौँ । तर जलवायुमा आइरहेको फेरबदल भने कहिल्यै बुझ्न सकेनौँ ।'

'प्राकृतिक प्रकोपले हामीलाई यति धेरै पीडा दियो कि मलाई याद छ, मैले आफैलाई भन्दै थिए-'कोन्जो सुम्बो, लुडवा धुरु ता घाला लेप्सो (अर्थात्, हे भगवान, म किन यो ठाउँमा आएँ) ।' ओकी साडमोले सुनाइन् --साडमोको जन्म र हुर्काइ छोसेर गाउँमा भएको थियो र पछि उनको विवाह साम्जोड गाउँमा भएको थियो ।

वास्तवमा, वर्षाले साम्जोडमा पानीका स्रोत बढाउन वा पानीको उपलब्धता बढाउन कुनै मद्दत गरेन । बरु वर्षाले बाढी भने ल्यायो । पानीका स्रोतहरुका साथै कुलोहरु समेत नष्ट भए । त्यसपछि पानीका स्रोत सुक्ने क्रम भन्नै बढ्न थाल्यो । यी सबै समस्याहरुकाबीच पनि जीवन चलाउनु नै थियो । साम्जोडका गाउँलेहरु ती चुनौतीहरु सामना गर्न निरन्तर उपाय खोजिरहेका थिए ।

3

चुनौतीहरू पार गर्ने प्रयासहरू

विपत्ति जारी रह्यो, पानीको मुहान कटान र बाढीको प्रभाव रोक्न गाउँलेहरूले नदी किनारमा तार-जालीले बेरिएका हुङ्गाका थुप्रा र हुङ्गाका जाली जडान गरे, तर यी सबै प्रयास व्यर्थ साबित भए । उनीहरूले आफ्ना साना करेसाबारीहरूमा पानी हालसमेत टाढाबाट भाँडामा पानी बोकेर ल्याउनुपर्थ्यो । गाउँका एकजना बासिन्दाले सम्झँदै भने, 'एक समय थियो, म त्यतिबेला सानै थिएँ र हाम्रो गाउँमा आउनु भएका ती महान् लामाको नाम मलाई याद छैन । उहाँले ठुलो धार्मिक आशिष, मन्त्र र प्रार्थनाकासाथ प्रत्येक ढोड्बा परिवारका लागि ६-६ वटा रुखहरू रोप्नुभयो । उहाँले अभै एउटा भनाइ उद्धृत गर्नुभयो, 'यदि यो गाउँ टिक्छ भने, यी सबै ६ वटा रुखहरू हुर्कनेछन् र यदि यो गाउँ लामो समयसम्म टिक्दैन भने सबै ६ वटा रुखहरू सुकेर मर्नेछन् ।' सोहीअनुसार सबै रुखहरू ठुला हाँगाहरूसहित राम्ररी हुर्किए । तर, पछि अर्का महान् लामा, खुड्बा शाप्तुनलाई हाम्रो गाउँमा आशिष र पूजाका लागि आमन्त्रित गरियो र उहाँले ती रुखहरूले गाउँलाई हानी पुऱ्याइरहेको भविष्यवाणी गर्नुभयो । त्यसैले उहाँले गाउँलेहरूलाई ती सबै रुखहरू काट्न लगाउनुभयो ।'

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना (ACAP) ले पनि जमिनमुनिको पानीको स्रोतहरू खोज्नका लागि इन्जिनियरहरूको टोलीलाई साम्जोडमा खटायो । टोलीले केही ठाउँहरूमा उत्खनन गर्‍यो र जमिनको सतहमुनि ड्रिल गर्‍यो । उनीहरूले जमिनमुनि पानी भेटाए, तर त्यो पानीलाई निकाल्न भने सकेनन् ।

फोटो-८: पानी संकलनको प्रयास ।

यसका साथै, ACAP टोली र गाउँलेहरूले अन्य केही पानीका स्रोतहरू पनि खोजे र गाउँलेहरूले लोमान्थाङ गाउँबाट पानीका पाइप, बालुवा, सिमेन्ट र गिट्टी/ढुङ्गा बोकेर ल्याई ती स्रोतहरूलाई पानी ट्याङ्कीसम्म जोड्नका लागि कङ्क्रीटको कुलो निर्माण गरे। पन्ध्र दिनको कडा मेहनतपछि निर्माण गरिएको उक्त कुलो पनि बाढीले बगायो।^{१०}

यसै सिलसिलामा, केही गैर सरकारी संस्थाहरू पनि पानीको अभावका कारणहरू र सम्भावित समाधानहरू खोज्न साम्जोड पुगे। उनीहरूले पानीको सम्भावित स्रोतहरू खोज्न अध्ययन र निरीक्षण गरे। अध्ययनको क्रममा उनीहरूले पानी चुहावट र जमिन सुक्खा हुने अवस्थाको समाधानहरूबारे अध्ययन गरे। पानीको मुहानबाट भिऊ वा पोखरीमा पाइपमार्फत पानी ल्याउन पाइपहरू उपलब्ध गराए। गाउँलेहरूले लोमान्थाङबाट साम्जोडसम्म ती सबै पाइपहरू दिनरात खटेर आफैले बोकेर ल्याए। उनीहरूका ती संघर्षहरू शब्दमा बयान गर्नु नसकिने खालका छन्। त्यसपछि उनीहरूले सबै पाइपहरू जडान गरे र बाढीको बढी जोखिम भएको केही ठाउँमा काठका मुढाहरूको सहायताले पाइपहरू अलिमाथि उठाएर पनि राखे। तर पाइप जडान गर्नु नै अन्तिम समाधान भने थिएन। यसले गाउँलेहरूलाई खासै मदत गरेन, पाइपभित्र धेरै मात्रामा लेदो र गिट्टीहरू थुप्रिएर समस्या आइरह्यो।^{११}

‘मलाई ठ्याक्कै वर्ष त याद छैन, तर यो धेरै पहिलेको कुरा हो। त्यतिबेला हामीसँग आवश्यक पाइपको लम्बाइ मापन गर्ने कुनै उपकरण थिएन र गाउँलेहरूसँग भएको सबै थाक्पा (लोवा भाषामा: डोरी) गाँस्दै पाइपको लागि दुरी नाप्यौं। त्यस वर्ष म गाउँको घ्याम्बा (मुखिया) भएकोले मैले ती सबै डोरीहरूको भारी बोकेर पाइपको लम्बाइ नाप्न लोमान्थाङसम्म पुगें।’ न्योचुङ गुरुङले सुनाइन्।

आध्यात्मिक रूपबाट पनि साम्जोडका गाउँलेहरूले पानीको सहज बहाव, राम्रो मौसम र गाउँको कल्याणको लागि पूजाआजा गर्न ठुला लामाहरूलाई निमन्त्रणा गरे। लामाहरूले पानीको प्रत्येक स्रोतको भ्रमण गरी आशिष् प्रदान गरे। अन्य केही परियोजनाले पनि साम्जोडमा पानी व्यवस्थापनका लागि विशेष प्रयासहरू गरेको थियो। तर पानीको आपूर्तिको कुनै पनि प्रयास सफल हुन सकेन, अन्ततः साम्जोडका लोवाहरू बसाइँ सर्न बाध्य भए।^{१२}

१० मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरू

११ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरू

१२ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरू

लो क्षेत्रको एक शान्त गाउँ साम्जोड बदलिँदो जलवायुका कारण विस्थापित हुँदै गयो । यो गाउँ जलवायु परिवर्तनबाट उत्पन्न संकटहरूले ग्रस्त भएर थलिएको छ । साम्जोडका गाउँलेहरूसँग आफ्नै पुख्र्यौली भूमि छोड्नु बाहेक अर्को विकल्प रहेन । उनीहरूसँगको कुराकानीले देखाउछ, कि पुख्र्यौली भूमिमा बस्न जतिसुकै गाह्रो भए तापनि उनीहरूलाई आफ्नो माटो पुर्खा र सृष्टिकर्ता भैं लाग्छ, जसप्रति उनीहरूको निस्वार्थ माया, भावना र लगाव छ । साम्जोडकाहरूका लागि साम्जोड नै उनका पुर्खा सरह हो जुन धेरै दृष्टिले अरु कुनै पनि कुरासँग अतुलनीय छ । यस्तो गहिरो भावनात्मक सम्बन्धका बावजूद साम्जोड वासीहरूले बसाइँ सर्ने निर्णय गरे र त्यसका लागि उपयुक्त ठाउँ खोज्न थाले ।

साम्जोड वासीहरूले कुनै सुकुम्बासी क्षेत्रमा बस्नका लागि अनुरोध गर्ने सोच बनाए ।^{१३} उपयुक्त स्थानको खोजीसँगै, साम्जोड वासीहरूले सन् २००८ देखि नै बसाइँसराइ प्रक्रिया थालनी गरे । यसै क्रममा विभिन्न स्थानहरूमा घुमे । व्यवहारिकता र उपयुक्तताको आधारमा उनीहरूले नाम्गेल गुम्बा र छ्योर्तेन चेमालगायत धेरै स्थानहरू अवलोकन गरे । अनेकौँ बाधा र अड्चनहरूपछि उनीहरू त्यतिबेलाको छोसेर गाउँ विकास समितिसम्म पुगे--नेपालको संविधान २०७२ (सन् २०१५) द्वारा संघीयता लागु गर्नु अघि स्थानीय सरकारी इकाइहरूलाई गाउँ विकास समिति (गाविस) भनिन्थ्यो । त्यतिबेला साम्जोड छोसेर गाउँ विकास समिति अन्तर्गत पर्थ्यो । छोसेर गाउँ विकास समिति साम्जोडका गाउँलेहरूलाई सहयोग गर्न असमर्थ रह्यो । सहयोग खोज्दै साम्जोड वासीहरू स्थानीय नेताहरू समक्ष पुगे । यसै क्रममा उनीहरूको भेट लोमान्थाङस्थित ग्रेट कम्प्यासन बोर्डिङ स्कूलका संस्थापक तथा समाजसेवी श्री डवाङ कुङ्गा विष्टसँग

भयो । विष्टले सम्पर्क गर्नका लागि गाउँलेहरु र कार्यालयहरुको सम्भावित नामहरु सुभाए । साम्जोड वासीहरुले लोमान्थाडमा अवस्थित लो ऊड खार (लोवा भाषामा: शाही राज्य) गएर त्यहाँका ऊड कुम्देन (लोवा भाषामा: त्यतिबेलाका लोका राजा, जिग्मे दोर्जे पाल्वर विष्ट) सँग आफ्नो समस्या राखे, खादा र टोकन पैसा चढाए । महामहिम मौन रहनुभयो र केवल खादामात्र स्वीकार गर्नुभयो । लो क्षेत्रमा धेरै पुस्तादेखि सांस्कृतिक राजा मान्ने परम्परा छ ।^{१४} लो क्षेत्रमा राजा, भिक्षु र गुम्बा लोवा जातिको जीवनशैलीका अभिन्न अङ्ग हुन् । 'मलाई त्यो खास दिन सम्झना छ, राजाले हामीलाई जिज्ञासा र चिन्ताकासाथ सोध्नुभयो कि, के तपाईंहरु साँच्चै आफ्नो पुख्र्यौली भूमि, साम्जोड छोड्न चाहनुहुन्छ ?' हामीले केवल यति भन्न सक्यौं, 'हामी छोड्न त चाहँदैनौं, तर हामीले पानीको असाध्यै ठुलो समस्या भेलिरहेका छौं ।' न्योचुङ गुरुङले सम्झिइन् ।

त्यसपछि, साम्जोड वासीहरुले जिग्मे पाल्वर विष्टबाट राजपरिवारको स्वामित्वमा रहेको नामासुड नामको स्थानमा जग्गा प्राप्त गरे । १० हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको यो समथर भूभाग लोमान्थाड गाउँको उत्तर-पूर्वमा कालीगण्डकी नदीको किनारमा अवस्थित छ । स्थानीय भाषामा, नामासुड भन्नाले नदी वा खोला किनारको हरियो फाँटलाई बुझाउँछ, जहाँ गाउँलेहरु आराम गर्न, वनभोज खान र पशु चराउन जान्छन् । लो क्षेत्रमा यस्ता ठाउँहरु सम्भवतः सबैभन्दा रमणीय मानिन्छन् । तर, यसको नामले जे संकेत गर्छ, त्यसको ठिक विपरीत, साम्जोडका गाउँलेहरुले प्राप्त गरेको जमिन नामासुड सन् १९८७ मा हिमताल विष्फोट भई आएको बाढीका कारण थुप्रिएको ठुला चट्टान र भग्नावशेषले भरिएको उजाड फाँट थियो ।

गाउँलेहरुले जग्गा पाएको खुशी त छँदै थियो तर स्थानान्तरण कहिले र कसरी शुरु गर्ने, साथै आवश्यक सहयोगको लागि कसलाई र कहाँ सोध्ने भन्ने विषयमा साम्जोडका वासिन्दाहरु तनावमा परे । करिब ३६ वर्ष अघिको हिमताल विष्फोटनका कारण आएको बाढीका भग्नावशेषहरु हटाएर नामाशुडलाई बसोबास गर्न योग्य स्थान बनाउनु उनीहरुको लागि चुनौती नै थियो । नामासुड अझै पनि हिमताल विष्फोटनबाट आउने बाढीको जोखिममा छ कि छैन भन्नेबारे प्रश्नहरु पनि उब्जाएको थियो । तर, साम्जोडका गाउँलेहरुको लागि मुख्य चुनौती भनेको नयाँ घरहरु बनाउनको लागि ती स्थानहरुमा भग्नावशेष कसरी हटाउने भन्ने नै थियो । नयाँ घरहरु बनाउन र बसाइँ सर्नका लागि कसरी शुरु गर्ने वा पैसा कहाँबाट जुटाउने भन्ने चुनौती समेत थियो । केही परिवारहरुले आफ्नो भागमा परेको जग्गामा बसोबास गर्न शुरु गर्ने विचार गरिरहेका थिए, तर उनीहरुसँग त्यहाँ घर बनाउने पैसा थिएन । साम्जोडका गाउँलेहरुले 'एकता भए टिक्छौं, फुट्यौं भने ढल्छौं' भन्ने उखानलाई मनन गर्दै प्रत्येक परिवारका लागि सहयोग प्याकेज उपलब्ध नभएसम्म कुनै काम शुरु नगर्ने निर्णय गरे । सम्भावित सहयोगीहरुको खोजीमा उनीहरुले निरन्तर नेताहरुका ढोका ढकढक्याइरहे ।^{१५}

साम्जोडका वासीहरुले यसलाई संयोग वा भाग्य नै ठाने कि सन् २००८ कै वर्षमा दलाई लामाका आधिकारिक फोटोग्राफर भनेर चिनिने स्वीट्जरल्यान्डका म्यानुअल बाउर लो आएका थिए । लोमान्थाड

१४ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

१५ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

गाउँमा उनको आगमन भएपछि, साम्जोड गाउँका केही प्रतिनिधिहरु लामा डवाड कुङ्गा विष्टसँगै उहाँलाई भेट्न गए र बस्ती स्थानान्तरणका लागि सहयोग मागे । यो पहल सफल भएपछि, म्यानुअल बाउर, परियोजनाका स्विस् संयोजक रहने गरी 'साम्जोड गाउँ' नामक परियोजना सुरु भयो ।^{१६} ठोका गुरुडले सम्झिइन्, 'त्यो समयमा मेरी कान्छी छोरी भर्खर एक वर्षकी थिइन् र मैले उनलाई बोकेरै बस्ती स्थानान्तरणका लागि कोष जुटाउन बैठकहरु, कामहरु र फोटो सेसनहरुका लागि यताउता दगुर्नुपर्थ्यो ।' त्यसपछि परियोजनाले साम्जोडको स्थानान्तरणमा सहयोग गर्न सहमति जनायो ।

फोटो-१०: नामासुडमा स्थानान्तरण गरिएको बस्ती ।

बस्ती स्थानान्तरणको लागि काम शुरु भयो । साम्जोडका गाउँलेहरुले आफ्नो परम्परागत रैथाने ज्ञान प्रयोग गरेर गाउँ निर्माण र खेतीयोग्य जमिनको तयारीमा महत्वपूर्ण भूमिका खेले । केही कामहरुका लागि अन्य जिल्लाबाट कामदारहरु ल्याइएको थियो । सन् २०१५ मे का दिन साम्जोड गाउँलाई औपचारिक रुपमा नामासुडमा स्थानान्तरण गरियो । म्यानुअल बाउर र लामा डवाड कुङ्गा विष्टको उपस्थितिमा साम्जोडका गाउँलेहरुले आफ्नो विशिष्ट परम्परागत पोशाकमा सजिएर घोडचढी गर्दै एक भव्य च्याली निकालेका थिए । गोला प्रथाद्वारा १८ परिवारलाई घर बनाउन, त्यसैगरी करेसावारी र चौपायाका लागि गोठ बनाउन प्रति परिवार करिब २ रोपनी (०.१ हेक्टर) बराबर क्षेत्रफलको जग्गा समान रुपमा वितरण गरियो । सबै परिवारका लागि ठ्याक्कै एकै आकारको घरहरु बनाइएका थिए । प्रत्येक घर एक तल्ला, चारवटा कोठा र घरपालुवा जनावर वा अन्य प्रयोजनका लागि एउटा सानो आँगन (कम्पाउन्ड) सहितको निर्माण गरियो । कृषि भूमिको हकमा भने, गाउँलेहरुले केही वर्षसम्म सामूहिक रुपमा खेतीपाती गर्ने र बाली भित्राउने

१६ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

सहमति गरेका थिए । सन् २०१६ को वसन्त ऋतुमा गाउँलेहरु नामासुडको नयाँ खेतमा आफ्नो पहिलो बिउ छर्न र पहिलो बाली भित्राउन सफल भए । सन् २०१९ सम्ममा, साम्जोड गाउँ लगभग पूर्ण रूपमा नामासुडमा स्थानान्तरण भइसकेको थियो । पछि सन् २०२२ मा १८ घरधुरीलाई खेतीयोग्य जमिन बराबर बाँडियो । राजपरिवारको लागि तेल उत्पादन गर्न तोरी खेतीका लागि एउटा सानो टुक्रा जग्गा पनि छुट्टयाइएको थियो । यसरी अहिले प्रत्येक घरधुरीको स्वामित्वमा समान आकार र क्षेत्रफलका दुई टुक्रा खेतहरु रहेका छन् ।^{१७}

अहिले साम्जोडका लोवाहरु पुरानो सम्भना र यथार्थको दोसाँधमा बाँचिरहेका छन्, उनीहरुले आफ्नै गाउँ र लो क्षेत्रका अन्य केही गाउँहरुमा पनि खेतीयोग्य जमिनहरु बिग्रँदै गएको देखिरहेका छन् । उनीहरुका अनुसार कृषि क्षेत्रहरु अहिले बाँभो, सुक्खा र खाली जमिनमा परिणत हुँदैछन् । परम्परागत कुलो र भिऊ (पोखरी)हरु अहिले भग्नावशेषमा मात्र सीमित भएका छन् ।

छलफलको क्रममा एक सहभागीले भने, 'इवी, मेमे शिड पुरा काम-दी, धाधाग्या मेधालाक' (लोवा भाषामा: हाम्रा हजुरबा-हजुरआमाका खेतहरु सुकिसके र अहिले त्यहाँ केही बाँकी छैन) ।' अर्का सहभागीले थपे, 'साम्जोडमा पर्याप्त ठाउँ र खेतहरु त थिए । तर पानीविना ती व्यर्थ भए । हामीले त्यहाँ न बालीनाली उब्जाउन सक्छौं, न त ती खेतहरु बेच्न नै सक्छौं । न त हामीले ती खेतहरुलाई डोरीले तानेर नयाँ ठाउँमा ल्याउन सक्छौं (छ्योरी रिड खुक्कुनी मालाक, धाक् ग्युरी खेर्ती हुड ये नि मेधालक) ।' यद्यपि, आफ्नो थातथलो उजाड हुँदैमा स्मृतिहरु मर्दैनन्, न त साम्जोडको सुक्खा भूमिमा पानी सुके भैं ती यादहरु विलाएर नै जान्छन् ।

१७ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

साम्जोडका बासिन्दाहरू आफ्नो खुशीले नामासुड सरेका होइनन्, बाध्यात्मक परिस्थितिलाई उनीहरूले न त जित्न सके, न त प्रतिकार नै गर्न सके। जब उनीहरूलाई नामासुडमा जग्गा दिइयो, उनीहरू धेरै खुशी भए किनभने उनीहरूलाई जमिनको असाध्यै खाँचो थियो। त्यति हुँदाहुँदै पनि आफ्नो पुख्र्यौली थातथलो छोड्नुपर्ने हुनाले र त्यहाँका सम्पदा आफूसँगै ल्याउन सक्ने वा नसक्ने भन्ने विषयमा उनीहरू धेरै अलमल र दुविधामा परे। तैपनि, अहिले उनीहरू नामासुडमा खुशी खोजिरहेका छन्। उनीहरू यो पनि भन्छन् कि गाउँलेहरूले आफ्ना थुप्रै कोठाहरू भएका पुख्र्यौली घरहरू र त्यहाँका विशेष संरचनाहरूलाई सम्भरहेका छन्, जुन उनीहरूको संस्कृति र वातावरणका लागि उपयुक्त थिए। धेरै परिवारहरूको त्यहाँ आफ्नै गुफाहरू छन्, जसलाई उनीहरू सुकेको घाँस भण्डारण गर्न प्रयोग गर्दथे। उनीहरू अझै पनि आफ्ना खेतीयोग्य जमिन, गाईवस्तु चराउने रिगा (लोवा भाषामा: हरियो खर्क), सताब्दिऔँ पुराना छ्योर्तेन, माने पर्खाल र माङगाडलाई सम्भरहन्छन्। यसबाहेक, गाउँलेहरूले आफ्नो धुम्दा (लोवा भाषामा: परम्परागत माटोको पर्खालले घेरिएको भोटे पिपलको घारी) गुमाउनु परेकोमा पनि निकै दुःख महसुस गरिरहेका छन्।

फोटो-११: आफ्नो पुख्र्यौली घरलाई फर्केर हेर्दै न्योचुड गुरुङ।

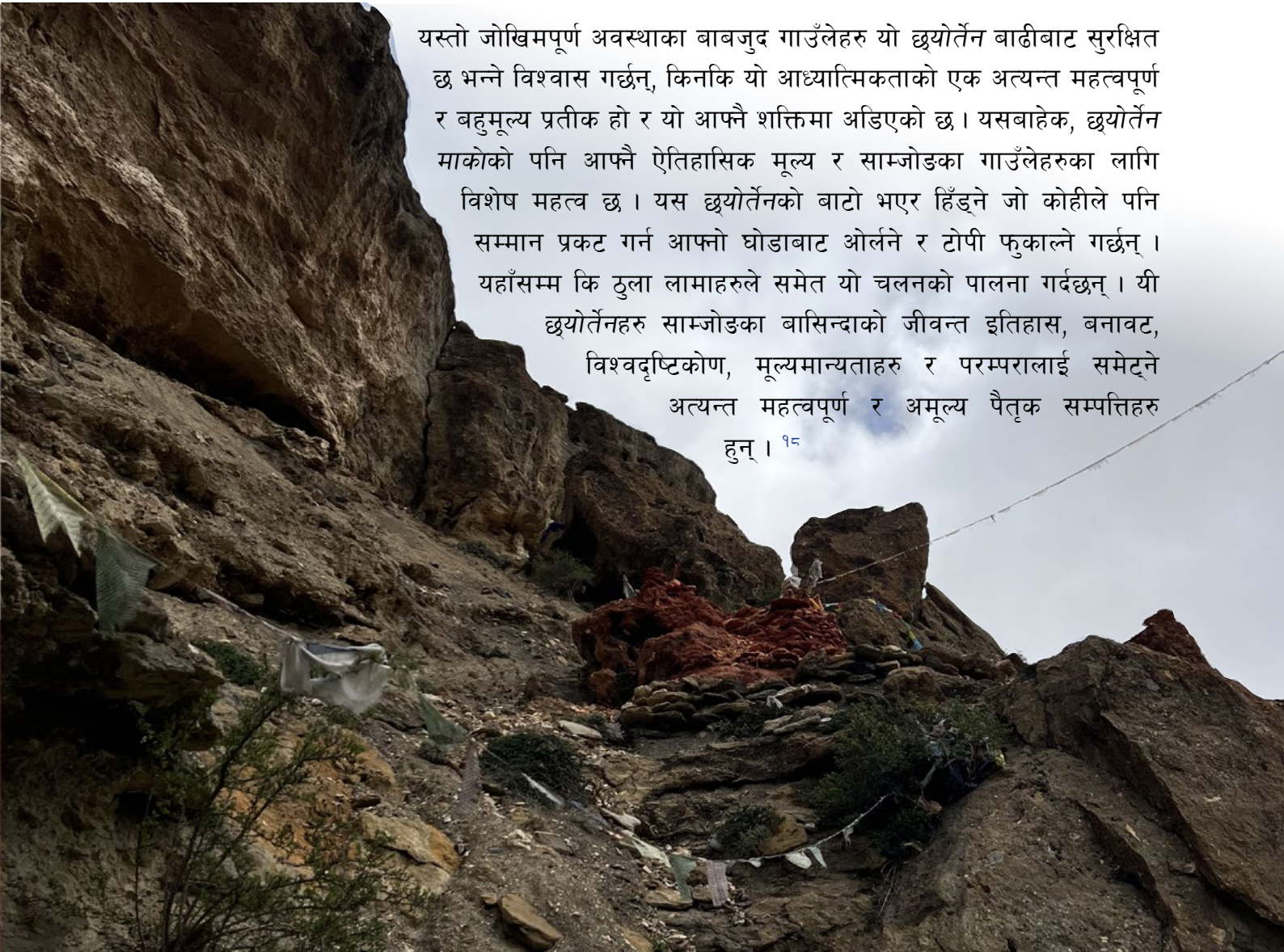
जब कोही उनीहरूसँग गहिरो कुराकानी गर्न लाग्छन्, तब स्पष्ट रूपमा उनीहरूको अभिव्यक्तिले ती थुप्रै अमूर्त कुराहरू भल्काउँछन्, जुन गाउँ छोड्दा उनीहरूले गुमाउनु पर्‍यो । बाल्यकालका सम्भनाहरू, आमाबाबु र हजुरबा-हजुरआमाको जीवनशैली र चरनहरूमा गरिएका संघर्षका शृङ्खलाहरू-जहाँ गाउँले हरूले आफ्नो बाल्यकालको धेरैजसो समय गाईवस्तुहरूसँग बिताएका थिए, ती क्षेत्र र संरचनाहरू उनीहरूको विशिष्ट ज्ञान प्रणाली र संस्कृतिका जरा हुन् । एक सहभागीले आफ्नो भावना सुनाउदै भने, 'साम्जोडको हाम्रो सम्पदाहरूको अभाव नामासुडमा धेरै खट्किन्छ । हामीसँग यहाँ न छयोर्तेन छन्, न माडगाड, न माने पर्खाल, न गुफा, न पानीका धारा, न त रिगा (चरन) नै छन् । हाम्रा परम्परागत घरका कैयौं भागहरू नै छैनन् ।' अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको अभिव्यक्तिबाट यो प्रष्ट हुन्छ कि एउटा घर तब मात्र वास्तविक घर बन्छ, जब यसमा त्यहाँ बस्नेहरूको परम्परा र संस्कृति अटाउछ । अर्का एक सहभागीले बीचैमा भने, 'हामी हाम्रा पुराना घरहरूलाई धेरै सम्भन्छौं किनभने त्यहाँ गाईवस्तुका लागि घ्यारा (लोवा भाषामा: गोठ), त्सेप्राक/छेप्राक (लोवा भाषामा: घाँस राख्ने ठाउँ) र औजा (लोवा भाषामा: अन्न कुट्ने, सुकाउने जस्ता प्रशोधनका लागि प्रयोग हुने ठाउँ) सहितका पर्याप्त ठाउँ र विभिन्न कोठाहरू थिए ।'

गाउँलेहरूले साम्जोडमा प्रचुर मात्रामा दाउरा पाइने र ठाउँ पनि न्यानो रहेको कुरा व्यक्त गरे । साम्जोडबाट बसाइँ सर्नुअघि साम्जोड परियोजना टोलीका एक सदस्यले न्योचुड गुरुडलाई सोधेका प्रश्न उनले सम्झिइन् जुन यस प्रकार थियो, 'हजुरआमा, यदि तपाईं नामासुडमा बसाइँ सर्नुभयो भने, तपाईंलाई सबैभन्दा बढी चिन्ता कुन कुराको लाग्नेछ ?' त्यतिबेला उनको जवाफ थियो, 'यदि हामी नामासुड गयौं भने, मलाई लाग्ने एकमात्र चिन्ता दाउराको हो, किनभने मलाई यो दाउरा धेरै चाहिरहन्छ, म बुढी भइसकेकी छु र मेरा छोराछोरीहरू आफ्नो भविष्य खोज्दै टाढा गइसकेका छन् । टाढाबाट दाउरा संकलन गरिदिने मेरो कोही छैन तर यहाँ साम्जोडमा दाउरा प्रशस्त छ र संकलन गर्न पनि सजिलो छ ।' ती खेतबारी, घरहरू र अन्य सम्पत्तिका अतिरिक्त साम्जोडमा यस्ता धेरै स्रोत वा अमूल्य वस्तुहरू छन् जसलाई गाउँलेहरूले आफूसँगै लैजान सकेनन् । तिनीहरूलाई त्यहीं छोड्नुको विकल्प गाउँलेहरूसँग थिएन । तलको खण्डमा ती गुमेका केही कुराहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

क) छयोर्तेन

साम्जोडका छयोर्तेनहरु हजारौं वर्ष पुराना छन् । यिनीहरुले साम्जोडका लोवा आदिवासीको अस्तित्वको विशिष्ट पहिचान, सम्भना, सम्बन्ध र साइनोहरु बोकेका छन् । माथिका केही अनुच्छेदहरुमा व्याख्या गरिएभैं छयो दोक्पो गोर्चा छयोर्तेन नामक एउटा छयोर्तेन छ, जुन साक्ताड र दोक्पोको बीचमा अवस्थित छ (लोवा भाषामा: 'दोक्पो' भन्नाले हिउँ पगिएर बग्ने नदी, खाडल वा दुईवटा अग्ला पहाडहरुबीचको साँघुरो खोच वा बाढी आएका चिन्हहरु भएको ठाउँलाई बुझाउँछ) ।

यस्तो जोखिमपूर्ण अवस्थाका बावजुद गाउँलेहरु यो छयोर्तेन बाढीबाट सुरक्षित छ भन्ने विश्वास गर्छन्, किनकि यो आध्यात्मिकताको एक अत्यन्त महत्वपूर्ण र बहुमूल्य प्रतीक हो र यो आफ्नै शक्तिमा अडिएको छ । यसबाहेक, छयोर्तेन माकोको पनि आफ्नै ऐतिहासिक मूल्य र साम्जोडका गाउँलेहरुका लागि विशेष महत्व छ । यस छयोर्तेनको बाटो भएर हिँड्ने जो कोहीले पनि सम्मान प्रकट गर्न आफ्नो घोडाबाट ओर्लने र टोपी फुकाल्ने गर्छन् । यहाँसम्म कि ठुला लामाहरुले समेत यो चलनको पालना गर्दछन् । यी छयोर्तेनहरु साम्जोडका बासिन्दाको जीवन्त इतिहास, बनावट, विश्वदृष्टिकोण, मूल्यमान्यताहरु र परम्परालाई समेट्ने अत्यन्त महत्वपूर्ण र अमूल्य पैतृक सम्पत्तिहरु हुन् ।^{१८}

फोटो-१२: छयोर्तेन माको, साम्जोड

१८ मुख्य सूचनादातासंगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

ख) गुफाहरु

त्यसैगरी, यहाँ थुप्रै गुफाहरु छन् जसलाई गाउँलेहरु आफ्नो पुर्खाहरुको बासस्थान मान्छन् । समय क्रममा, गाउँलेहरुले सजिलै पुग्न सकिने नजिकका गुफाहरुमा गहुँको पराल, फापरको भुस, सुकेको घाँस र दाना आदि राख्ने गर्थे । यी गुफाहरुले गाउँको मौलिकता र विशिष्टता बढाएका छन् । यी गुफाहरु अवलोकन गर्न धेरै विदेशीहरु गाउँ आउने गर्दथे । विदेशीहरुको केही टोलीले अष्टेरो ठाँउमा अवस्थित गुफाहरुमा खोज-अनुसन्धान गरेका थिए, जहाँ उनीहरुले गाउँलेहरु बसेका प्रमाणहरु फेला पारे । जस्तै, धुवाँले काला भएका छतहरु, साना भ्याडहरु, भ्यालहरु र सामान राख्ने ठाउँहरु ।

उनीहरुले ती गुफाहरुमा मानिस र जनावरका कंकालहरु समेत फेला पारे । उनीहरुले ती सबै कंकालहरु उत्खनन गरेर साम्जोडमा एउटा संग्रहालय निर्माण गरे । नजिकैका केही गुफाहरुलाई भने वसन्त ऋतुमा पोटाको रुपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । जहाँ सबै गाउँलेहरु जम्मा भएर घाम ताप्ने, उन काल्ने र कुराकानी गरेर समय बिताउने गर्थे । समग्रमा, यी गुफाहरु साम्जोडको इतिहासका अभिन्न अङ्ग हुन् ।^{१९}

फोटो-१४: सताब्दीयौं पुरानो गुफाहरु, साम्जोड ।

१९ मुख्य सूचनावातासंगको अन्तर्वाता र समूहगत छलफलहरु

ग) गुम्बाका अवशेषहरू

भनिन्छ कि त्यहाँ पहिले दुईवटा गुम्बाहरू थिए । धेरै समय पहिले कोन्चोकलिङ गुम्बाका लामाहरू र साम्जोङ गुम्बाका लामाहरूबीच एकअर्काप्रति ईर्ष्या थियो । कोन्चोकलिङ गुम्बाका लामा थुग्याप्तीले साम्जोङका गुम्बाहरूलाई सराप दिए र अन्ततः ती गुम्बाहरू नष्ट भए । आजकाल त्यहाँ गुम्बाका अवशेषहरू मात्र बाँकी छन् र कहिलेकाहीं गाउँलेहरू त्यहाँ साङ (धूप/जडीबुटीको सुगन्ध) चढाउन जान्छन् । साकादावामा उनीहरू गुम्बाका पर्खालहरूमा रङ लगाउने गर्छन् जसलाई छाक्-ताङ्-ये भनिन्छ । गुम्बाका भग्नावशेषहरू उनीहरूको इतिहास एवं लामाहरूबीचको युद्धको बाँकी अंश र एउटा सम्झना हुन् । नामासुङमा सरेपछि गाउँलेहरूको आसपासमा कुनै गुम्बा छैन, यहाँसम्म कि गुम्बाको अवशेष समेत छैन । गुम्बा नजिकै नहुँदा उनीहरू त्यसबाट प्राप्त हुने आध्यात्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक भावनाहरूबाट वञ्चित भएका छन् ।^{१०}

घ) भिऊ (पानीपोखरी)

भिऊ लो क्षेत्रका सबै गाउँहरूमा प्रचलित परम्परागत संरचना हो । यो आदिवासी ज्ञान प्रणालीबाट निर्माण गरिएको पानी संकलन गर्ने परम्परागत पोखरी हो । उच्च हिमाली सुक्खा क्षेत्रमा सिँचाइ र कृषिलाई सहयोग पुर्याउने यो एक मौलिक पद्धति हो । साम्जोङमा पनि गाउँलेहरूको आफ्नै भिऊ हुने गर्दथ्यो । सिँचाइको लागि कुलोहरूको मर्मत, सम्भार र सञ्चालनमा जस्तै भिऊसँग सम्बन्धित सबै कामहरूमा पनि गाउँलेहरू हातेमालो गरेर सँगै काम गर्थे ।

भिऊसँग जोडिएका सामूहिक गतिविधिहरू अन्य कार्यहरू जस्तै गाउँलेहरूलाई सामूहिकताको भावना जगाउन र स्मरण गराउन, सामूहिक सम्बन्ध मजबुत बनाउन, सुख-दुःख बाँड्न र एकअर्कामा ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने अवसर पनि हुन् । तर नामासुङमा खेतीयोग्य जमिन थोरै मात्र भएकोले त्यहाँ भिऊ छैन । उनीहरूले केवल भिऊ मात्र गुमाइरहेका छैनन् यससँगै जोडिएका आदिवासी ज्ञान पद्धति, सिप, परम्परागत संस्थाहरू, मौलिक जीविकोपार्जन र समग्र लोवा जीवनशैलीका मूल्यमान्यताहरू पनि गुमाइरहेका छन् । यो स्पष्ट छ कि जब मानिसहरूले कुनै पनि सामूहिक क्षेत्र र आधारहरू गुमाउँछन् तब उनीहरूबीचको सम्बन्ध टुट्छ, उनीहरूले उत्पादन, पुनरुत्पादन, मूल्यमान्यता र ज्ञान प्रणालीको संरक्षण र पुस्तान्तरण गर्ने मुख्य आधार नै गुमाउँछन् ।

फोटो-१५: पानी संकलन गर्ने परम्परागत पोखरी (भिऊ) ।

ड) सांस्कृतिक मूल्यमान्यतासहितको खाद्य प्रणाली

परम्परागत रूपमा साम्जोडडाको खाद्य प्रणाली स्थानीय बालीहरु जस्तै गहुँ, फापर, उवा, केराउ, आलु र तोरीमा आधारित छ। यिनै अन्नहरुबाट विभिन्न प्रकारका सांस्कृतिक परिकारहरु तयार पारिन्छन्। उदाहरणका लागि योएँ (लोवा भाषामा: भुटेको गहुँ र फापरको गेडागुडी)। योएँ तयार पार्न एउटा सम्म परेको भाँडामा आधा बालुवा भरेर केही बेर तताइन्छ। त्यसपछि काँचो गहुँ र फापरका दानाहरु बालुवामा खन्याएर भुटिन्छ।

ढेएमा (लोवा भाषामा: भुटेको केराउ, जुन गहुँ जस्तै गरी भुटिन्छ), ढेएमा छोएत्सोया (लोवा भाषामा: उसिनेको केराउ), तिडमोक (लोवा भाषामा: बाफमा पकाइने नरम र फुल्ने रोटी), मोक्तोड (लोवा भाषामा: बाफमा पकाइने चुच्चो परेको नरम र फुल्ने रोटी), भुक्त्वा (लोवा भाषामा: बाफमा पकाइएको पिठोको स-साना डल्लाहरु जसलाई घिउ वा तेलमा चिनी र छुर्पीका दानाहरुसँग मिसाएर भुटिन्छ), माल्दाक (लोवा भाषामा: तेल, घिउ, चिनी र छुर्पीका दानाहरु मिसाएर बनाइएको पिठोको लेदो), योएजेन (लोवा भाषामा: नेपालीमा ढिँडो), ग्युमा (लोवा भाषामा: ससेज जस्तै परिकार, जसमा जनावरको रगत र मासुका भित्री अङ्गहरुका टुक्राहरु मिसाएर आन्द्राभित्र भरिन्छ र पानीमा उसिन्ने गरिन्छ), विभिन्न प्रकारका थुम्पा, विभिन्न प्रकारका सलाद, चाम्पा लाउ (लोवा भाषामा: उसिनेको दहीमा चाम्पा वा सातु मिसाएर बनाइने परिकार) र खाप्से।

यो सूची पूर्ण भने होइन, यी बाहेक अन्य धेरै खाद्य परिकारहरु छन्। गाउँलेहरुले विभिन्न अवसरहरुमा ती खाद्यवस्तुहरु तयार गर्छन्। यस्ता परम्परागत खाद्यवस्तुहरुलाई अहिले बजारमा उपलब्ध जंक फुड र अन्य खाद्यवस्तुहरुले विस्थापित गरेका छन्। उदाहरणका लागि योएँको सट्टा अहिले चिउरा वा भुजाको प्रयोग बढ्दै गएको छ। नामासुडमा सरेपछि गाउँलेहरुले पर्याप्त स्थानीय अन्न उत्पादन गर्न सकेका छैनन् र सजिलै जंक फुड प्राप्त गर्न सकिने भएपछि घरमै उत्पादन गरिएका अन्नमा आधारित परम्परागत खाद्यवस्तुहरु भन्दा छिटो पाक्ने फास्टफुड उपभोग गर्नु बढी सुविधाजनक भएको छ।^{२१} लोवा आदिवासीहरुको अन्न प्रशोधन र खाना पकाउने ज्ञान र अभ्यासहरु विस्तारै हराउँदै गएको छ। सांस्कृतिक खाद्य मूल्यमान्यताहरुमा हास आए सँगै परम्परागत जीविकोपार्जनमा ठुलो परिवर्तन आएको छ। विभिन्न खाद्य प्रणालीका स्वास्थ्यसम्बन्धी फाइदा र बेफाइदाहरुका साथै तिनमा फरक फरक विज्ञान तथा ज्ञान पद्धतिहरु पनि अन्तर्निहित हुन्छन्। लोवा जातिको संस्कृति र पहिचानका अभिन्न अङ्ग रहेका यी खाद्य प्रणालीहरुमा नयाँ ठाउँमा बसाइँ सरेपछि गहिरो प्रभाव परेको छ।

च) खेतीपाती र सम्बन्धित ज्ञान प्रणाली

सांस्कृतिक रूपमा साम्जोडमा पहिले दुई प्रकारका घरपरिवारहरु हुने गर्दथे, जसको फरक-फरक सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका र जिम्मेवारीहरु हुन्थे: (क) ढोड्वा (ख) सामासुमे। यसको बारेमा यस लेखको पृष्ठभूमि खण्डमा अलि विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ। संक्षेपमा भन्नुपर्दा, ढोड्वा परिवारहरुले उनीहरुका पुर्खाहरुबाट हस्तान्तरण भई आएका विशिष्ट भूमिकाहरु, जिम्मेवारीहरु र उत्तराधिकारीका सम्पत्ति सम्हाल्ने गर्दछन्। त्यसैगरी, ढोड्वा परिवारहरुको तुलनामा सामासुमे परिवारहरुसँग जिम्मेवारी र

२१ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरु

पैतृक सम्पत्तिहरु कम हुने गर्छन् । विशेषगरी ढोड्बा परिवारहरुमा पैतृक सम्पत्तिमाथि यस्तो फरक भूमिका र अधिकारको अवधारणा राख्नुको मुख्य उद्देश्य पुर्खादेखिको सम्पत्तिलाई पुस्तौंसम्म ठोस र अविभाजित राख्नु हो । यो अवधारणाले वंश समूहको केन्द्रका रूपमा रहेका ढोड्बा परिवारहरुमा पैतृक सम्पत्तिलाई सुरक्षित राख्न मद्दत पुऱ्याउँछ । जसले गर्दा धनसम्पत्ति स-साना अंशमा बाँडिनबाट जोगिन्छ र भविष्यमा टुक्रेर वा हराएर जाने जोखिम कम हुन्छ । नामासुडमा सरेपछि घरधुरीहरुबीचको यस्तो परम्परागत र सांस्कृतिक मूल्यमान्यता तथा भूमिकाको विभाजन अन्त्य भएको छ । नामासुडमा सबै गाउँलेहरुसँग समान क्षेत्रफलको कृषि-जमिन छ । यसैबीच, अन्य केही परम्परागत संस्थागत अभ्यासहरुमा पनि परिवर्तन आएको छ । उदाहरणका लागि, साम्जोड गाउँमा घ्याम्बा र छ्युमेका भूमिकाहरु सबै ६ वटा ढोड्बा परिवारहरुबीच आलोपालो गरिन्थ्यो तर अहिले नामासुडमा यी भूमिकाहरु सबै १८ वटा घरधुरीहरुमा आलोपालो गरिन्छ । यी सबै गतिविधिहरु नामासुडमा जग्गाको आकार, भू-स्वामित्वको आकार, भू-स्वामित्वको प्रकृति र जीविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनका कारण भएको हो । यी परिवर्तनहरुले साम्जोडडाहरुको आध्यात्मिक र सांस्कृतिक जीवनमा समेत प्रभाव पार्न सक्छन् ।

छ) आध्यात्मिक मूल्यमान्यताहरु

अन्तर्वार्ता दिने एकजना व्यक्तिका अनुसार, गाउँलेहरुले गुम्बा, छ्योर्तेन, माडगाड तथा लुड्दरसहितका डाँडाकाँडा र पासहरु जति धेरै देख्छन्, त्यति नै उनीहरु आफूलाई श्रद्धावान्, इमान्दार, निष्ठावान्, सौहार्दपूर्ण र सदगुणी महसुस गर्छन् । उदाहरणका लागि, गाउँलेहरु जब कुनै छ्योर्तेनको छेउबाट हिँड्छन्, उनीहरुले छ्योर्तेनको वरिपरि कोरा गरेर सही दिशाबाट हिँड्न विशेष ध्यान दिन्छन् । गाउँमा जति धेरै धार्मिक वा आध्यात्मिक स्थलहरु हुन्छन्, सह-अस्तित्वको भावना त्यति नै उच्च हुने र वातावरणीय सरसफाइ, धार्मिक अभ्यास र सामुदायिक एकता कायम रहने सम्भावना पनि त्यति नै बढी हुने देखिन्छ । धार्मिक तथा आध्यात्मिक स्थलहरु बढी हुँदा गाउँलेहरुबीच सौहार्दता, आस्था र विश्वास बढ्ने सम्भावना अझ प्रबल हुन्छ । दुर्भाग्यवश, नयाँ स्थानमा उनीहरुसँग कोरा गर्नका लागि कुनै पनि छ्योर्तेनहरु छैनन् । अर्कोतर्फ, परिवारका सदस्यहरु दुई गाउँमा विभाजित भएका छन् । केही परिवारका सदस्यहरु नामासुडमा बसोबास गर्छन् भने अरु केही साम्जोडमै रहेर आफ्ना घर र पशुहरुको हेरचाह गरेर बसिरहेका छन् ।^{२२}

ज) सामूहिक अभ्यास र सम्बन्धहरूको क्षयीकरण

साम्जोडका सबै १८ घरधुरीहरूलाई समानताका साथ नामासुडमा स्थानान्तरण गरिएको छ। सबै गाउँले हरूसँग उस्तै घर र समान हिस्साको जमिन छ। एक हिसाबले हेर्दा, समुदाय र उनीहरूबीचको सम्बन्ध र बन्धनमा कुनै विखण्डन नआएको जस्तो देखिन्छ। यद्यपि, न्योचुड गुरुड भन्छन्, 'मेरा सबै छोराछोरीहरू आफ्नो भविष्यका लागि सहरतिर बसाइँ सरेका छन्। अहिले म र मेरी कान्छी छोरी मात्र गाउँमा छौं र हामी दुई पनि छुट्टाछुट्टै बस्छौं किनभने साम्जोड र नामासुड दुवैतिर हाम्रा थुप्रै कामहरू छन्। त्यसैले मेरी छोरी नामासुडमा बस्छन् र म साम्जोडमा बसिरहेको छु, र अन्य केही परिवारहरूको अवस्था पनि यस्तै छ'।

यसैबीच, स्थानान्तरण गर्ने अन्तिम निर्णय हुनुअघि नै केही परिवारहरू मुस्ताड बाहिर सहरतिर बसाइँ सर्न थालेका थिए, किनभने उनीहरूले साम्जोडमा भोग्नुपरेको प्राकृतिक संकटलाई सहन सकिरहेका थिएनन्। साम्जोडबाट पहिले नै अन्यत्र बसाइँ सरेका घरपरिवारहरूले नामासुडमा केही पनि पाएनन्। यसरी पहिल्यै साम्जोडबाट बाहिर सरेका गाउँलेहरू आफ्नो समुदायबाट टाढा छन्, उनीहरू कुनै न कुनै रूपमा बिसिइसकेका छन्। साम्जोडबाट बसाइँ सरेर हाल पोखरामा बसोबास गरिरहेका सोनाम गुरुड (परिवर्तित नाम) ले भने, 'अनेकौँ समस्याका कारण आफ्नो गाउँ छोडेर पोखरा बसाइँ सरेको २० वर्षभन्दा बढी भइसक्यो, हामी रहरले नभई बाध्यताले गर्दा पोखरा आएका थियौं। मेरा छोराछोरीहरू पोखरामै जन्मिए र यही हुर्किए। साम्जोड गाउँलाई नामासुडमा स्थानान्तरण गरिएको र सबै गाउँलेहरूले जग्गा र घर पाएको अहिले केही वर्ष भयो। म उनीहरूका लागि खुशी छु, तर सँगसँगै म आफ्नो र म जस्तै अन्य केही परिवारहरूको लागि दुःखी पनि छु। हामीले नामासुडमा न त कुनै जग्गा वा घर पायौं, न त यहाँ पोखरामा नै हाम्रो कुनै जग्गा वा घर छ। हामीलाई लाग्छ कि हाम्रो कतै पनि अस्तित्व छैन। जब हामी नामासुडमा सारिएको साम्जोड समुदायको हिस्सा रहेनाँ, तब हामीलाई निकै दुःख र हीनताबोध महसुस भएको छ।' मानव समाजका महत्वपूर्ण सम्पत्तिका रूपमा रहेका सम्बन्धहरू, भावनात्मक लगावहरू र मानसिक स्वास्थ्यमा यस अवस्थाले गहिरो प्रभाव पारेको छ।

भ) स्वास्थ्यमा पर्ने प्रभाव र भावनात्मक पीडा

गाउँलेहरू अझै पनि ३० वा ४० वर्षअघि भोगेका ती अथाह दुःख कष्टहरू सम्भन्धन्, जसलाई शब्दमा व्यक्त गर्न सकिदैन। उनीहरूले हरेक कठिनाइलाई एक प्राकृतिक प्रक्रियाका रूपमा सहजै स्वीकार गरेका थिए। उनीहरूले आफ्नो विगतका पानाहरू पल्टाएर हेर्ने हो भने ती दिनहरू उनीहरूका लागि एउटा भयानक सपना जस्तै थिए र नामासुडमा स्थानान्तरण हुन पाएकोमा अहिले उनीहरू आफूलाई भाग्यमानी ठान्छन्। यद्यपि, जब उनीहरूलाई नामासुडमा सारिने कुरा पहिलोपटक पक्का भयो, तब कसरी, कहिले सरिन्छ र कसरी बजेटको व्यवस्था हुन्छ भन्ने कुरा निश्चित थिएन, जसले गर्दा महिनौं र वर्षौंसम्म सम्पूर्ण गाउँ नै भावनात्मक पीडा, तनाव र त्रासबाट गुञ्जिएको थियो। उनीहरूलाई नामासुडमा नयाँ घर बनाउने खर्चको चिन्ताले निकै सताएको थियो।

हरेक परिवारले आफूहरू गरिब भएको महशुस गरेका थिए। उनीहरूसँग खानका लागि पर्याप्त अन्न त थियो तर केही कुरा किन्नका लागि पैसा भने धेरै कम वा लगभग शून्य नै थियो। गाउँ साँच्चै तनाव र निराशामा डुबेको थियो र सबैजना घर बनाउनका लागि पैसा कसरी जुटाउने भन्नेबारे मात्र कुरा गर्थे। यदि साम्जोडका बासिन्दाहरूलाई आर्थिक सहयोग र समर्थन गर्ने परियोजना नभएको भए धेरैजना मानसिक तनावमा पर्न सक्थे। धेरैले अझैसम्म पनि खर्च धान्न नसकेर मानसिक पीडा भोगिरहेका हुन्थे होलान् र केहीले आफ्नो भागको जग्गा त पाउथे तर घर बनाउन सक्ने थिएनन्।^{२३}

२३ मुख्य सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ता र समूहगत छलफलहरू

अ) साम्जोडबाट नामासुडमा सार्न नसकिएका केही सम्पदाहरू

क्र.सं.	साम्जोडमै छोडिएका सम्पदाहरू	परिमाण	विवरण
१.	पुराना गुम्बाका अवशेषहरू	२	धेरै शताब्दीअघि यस गाउँका आफ्नै दुईवटा गुम्बाहरू थिए । पछि छिमेकी गाउँको कोन्चोकलिङ गुम्बाको श्रापका कारण साम्जोडका गुम्बाहरू नष्ट भए । अहिले हामी त्यहाँ केवल अवशेष वा भग्नावशेषहरू मात्र देख्न सक्छौं । तथापि, गाउँलेहरूले विशेष अवसरहरूमा त्यहाँ साड (धुप) हाल्ने र रङ्गाउने गर्छन् ।
२.	छ्योर्तेनहरू	४	नामहरू: छ्योर्तेन काउ, रिप्रीगाड छ्योर्तेन, पोते गाड छ्योर्तेन र छो दोक्पो गोर्चा छ्योर्तेन । यी चारवटै छ्योर्तेनहरू निकै पुराना हुन् र गाउँमा यिनीहरूको छुट्टै सामाजिक, सांस्कृतिक र आध्यात्मिक महत्व रहेको छ । छ्योर्तेन माकोले गाउँको प्रवेशद्वारलाई जनाउथ्यो, जहाँ पुगेपछि गाउँलेहरूले आफ्नो टोपी फुकाल्नुपर्थ्यो, घोडाबाट ओर्लिनुपर्थ्यो र केही बेर पैदल हिँड्नुपर्थ्यो ।
३.	माडगाड	१	एउटा सानो माडगाड जसमा ठुलो थुक्चे छेपो अर्थात् प्रार्थना चक्र रहेको छ ।
४.	माने पर्खाल	१	गाउँको पवित्रता बढाउने छोटो लम्बाइको एक माने पर्खाल ।
५.	गुफाहरू	२०-३०	गाउँ नजिकैको पहाडहरूमा लगभग ३० वटा ऐतिहासिक गुफाहरू अवस्थित छन् । विशेष नाम नभएका यी गुफाहरूलाई पुर्खाहरूको बासस्थान मानिन्छ । केही नाम गरिएका गुफाहरूमा फू जोड साड्मा, फू शेलुड्मा, फू ग्या र फू ग्याई रहेका छन् ।
६.	नदी/खोलाहरू	पहिले ३ वटा खोलाहरू, अहिले १ वटा मात्र	तीनवटा साना खोलाहरू थिए । खोलाहरू बिस्तारै नष्ट हुँदै र सुक्दै गए । अहिले गाउँमा एउटा मात्र खोला छ ।
७.	काग्नी	२	गाउँमा दुईवटा काग्नीहरू छन्, एउटा पुरानो र एउटा नयाँ । पुरानो काग्नी छ्योर्तेन माको हो । त्यहाँ पुग्नु भनेको गाउँमा प्रवेश गरेको मानिन्थ्यो, जहाँ गाउँलेहरूले आफ्नो टोपी फुकाल्नुपर्थ्यो, घोडाबाट ओर्लिनुपर्थ्यो र केहीबेर हिँड्नुपर्थ्यो । नयाँ काग्नी आधुनिक शैलीको छ, जुन मोटर बाटो हुँदै गाउँ आउँदा वा जाँदा सबैभन्दा उच्च स्थानमा पर्ने भन्ज्याडमा अवस्थित छ ।
८.	रिगा	धेरै	यो गाउँ चरन र पाटनमा निकै धनी छ, जहाँ ग्रीष्म र हिउँद दुवै मौसममा गाईवस्तुहरू चराउने गरिन्छ ।

९.	आकर्षक चट्टानी भू-दृश्य	धेरै	यहाँ विभिन्न स्थानहरूमा धेरै अनुपम चट्टानी आकृतिहरू रहेका छन् । केही ठुला चट्टानहरूभित्र गुफाहरूका शृङ्खलाहरू समेत रहेका छन् ।
१०.	परम्परागत घरहरू	१८	यहाँका घरहरू मौलिक विशेषता भएका दुईतले, माटोले बनेका छन् । प्रत्येक घरमा फरक-फरक प्रयोजनका लागि कोठाहरू छन् । हिउँदमा बस्ने कोठाहरू प्रायः भुइँतलामा हुन्छन्, जुन भ्यालबिनाका र पुरै बन्द हुन्छन् । गर्मी महिनामा बस्ने कोठाहरू पहिलो तलामा हुन्छन्, जुन खुला र भ्याल भएका हुन्छन् ।
११.	सिङ-जाङ	१८ भन्दा बढी	प्रत्येक घरको भित्र वा नजिकै सिङ-जाङ हुन्छ, जहाँ गाईवस्तु (गाई, बाखा, भेडा र घोडा) को सुकेको गोबर/घ्याउला र दाउराहरू भन्डारण गरिन्छ ।
१२.	घ्यारा	१८ भन्दा बढी	प्रत्येक घरको आफ्नो गाईवस्तुका लागि एकभन्दा बढी घ्यारा (गोठ) हुन्छ । छाना भएको घ्यारा हिउँदमा प्रयोग गरिन्छ भने छाना नभएको घ्यारा गर्मी महिनामा प्रयोग गरिन्छ ।
१३.	छेब्राग	१८	प्रत्येक घरमा एक वा सो भन्दा बढी छेब्राग हुन्छन् जुन गाईवस्तुका लागि घाँस वा पराल भन्डारण गर्न घ्यारासँगै जोडिएका हुन्छन् । केही परिवारहरूले यस प्रयोजनका लागि नजिकैका गुफाहरू पनि प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।
१४.	औजा	१८	प्रत्येक घरको एउटा औजा (लोवा भाषामा: बहुप्रयोजनका लागि प्रयोग हुने बारले घेरिएको ठुलो क्षेत्र) हुन्छ, जुन विभिन्न कार्यका लागि प्रयोग गरिन्छ । यसको मुख्य प्रयोग बाली भित्राउने समयमा घाँस सुकाउन, गेडागुडी छोडाउन र अन्न निफन्त गरिन्छ । साथै, इन्धनका लागि प्रयोग गरिने गोबर सुकाउन पनि यसको प्रयोग हुन्छ । कहिलेकाहीं पाटनबाट पशुका ठुला बथानहरू गाउँमा ल्याउँदा तिनलाई यही औजामा राखिन्छ ।
१५.	ल्हाजुक	१८	प्रत्येक घरको छतमा एउटा ल्हाजुक हुन्छ, जसमा विभिन्न रङहरू लगाइएका हुन्छन् र लुङ्दरहरू राखिएका हुन्छन् ।
१६.	ल्हु	१८	ल्हु पुर्खादेखि नै मानिआएको परिवारको कुलदेवता वा देवी हुन् । यदि परिवारबाट कुनै पाप वा गलत काम भयो भने कुलदेवता रुष्ट हुने र परिवारलाई विभिन्न स्वरूपमा हानी वा सजाय दिने विश्वास गरिन्छ । त्यसैले, एक गाउँलेकाअनुसार अहिलेसम्म कुनै पनि परिवारले आफ्नो ल्हुलाई नामासुडमा सारेका छैनन् । यदि सार्नु परेमा लामा बोलाएर विशेष पूजाआजा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१७.	धुम्दा	धेरै	प्रत्येक घरधुरीको कम्तीमा एउटा धुम्दा हुन्छ जहाँ भोटे पिपल लगाइएको हुन्छ । भोटे पिपल विशेषगरी घर निर्माणका लागि प्रयोग गरिन्छ ।
१८.	खेतबारी	धेरै	पानीको अभाव र कमजोर सिँचाइ प्रणालीका बावजुद यहाँ धेरै खेतहरु छन्, जसमध्ये केही खेती गरिएका छन् भने केही बाँझो छोडिएका छन् ।
१९.	विद्यालय भवन	२	जस्तापाताको छाना भएका दुईवटा विद्यालय भवनहरु रहेका छन् ।
२०.	छोखाड	१	गाउँमा एउटा छोखाड छ जुन पूजाआजा गर्न, चाडपर्व मनाउन र बैठकहरु जस्ता विभिन्न सामुदायिक कार्यहरुका लागि प्रयोग गरिन्छ ।
२१.	संग्रहालय	१	यहाँ एउटा संग्रहालय छ जसमा जनावर र मानवका अस्थिपञ्जरहरु, प्राचीन काठका संरचनाहरु र सताब्दिऔं पुरानो सुनको मुखौटा राखिएको छ । यो संग्रहालय विदेशीहरुद्वारा सन् २०११/१२ मा फिन्केलको नेतृत्वमा भएको एउटा खोज अभियानका क्रममा साम्जोडको पुरातात्विक गुफाबाट उत्खनन गरिएका सामग्रीहरु राख्न निर्माण गरिएको हो । उनीहरुले पहुँचयोग्य नभएका कठिन गुफाहरुमा प्रवेश गरी सबै अवशेषहरु निकालेर यो संग्रहालय बनाएका हुन् । संग्रहालय प्रवेश शुल्क स्थानीयका लागि रु. १०० र विदेशीका लागि रु. ५०० तोकिएको छ ।
२२.	धाराहरु	२	गाउँमा दुईवटा पक्की धाराहरुबाट खानेपानीको निरन्तर आपूर्ति हुन्छ । गाउँभन्दा करिब ४०० मिटरमाथि रहेको एउटा सानो मुहानको पानीलाई सानो पक्की ट्याङ्कीमा संकलन गरिएको छ । उक्त पानी सानो व्यास भएको पाइपमार्फत गाउँमा ल्याइएको छ ।
२३.	भिऊ	१	गाउँमा एउटा भिऊ छ, जसले गाउँको सिँचाइ प्रणालीमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यही पोखरीले गर्दा अहिलेसम्म गाउँको अस्तित्व टिकिरहेको छ ।
२४.	चाक्मा रोड	१	यो यस्तो ठाउँ हो जहाँ निकै राम्रो र उच्च गुणस्तरको रातो माटो पाइन्छ । यो माटो स्तुपा, गुम्बा र अन्य धार्मिक स्मारकहरु रंगाउन प्रयोग गरिन्छ । अन्य गाउँका गाउँलेहरु पनि यो माटो लिन यहाँ आउने गर्छन् ।
२५.	जिमजाड	१	यो जिम्बु पाइने ठाउँ हो । यो स्थान चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतको सिमाना नजिकै पर्दछ । अन्य गाउँका गाउँलेहरु जिम्बु संकलन गर्न कि यहाँ आउँछन् कि त चीनको क्षेत्रमा पर्ने अन्य ठाउँहरुमा जाने गर्छन् ।

२६.	सोताड	१	सोताड जंगली लसुन पाइने ठाउँ हो, जहाँ गाउँलेहरूले लसुन संकलन गर्न सक्छन् ।
२७.	ल्हाए वा छुप्राड	६	ल्हाए वा छुप्राड मानवबस्तीभन्दा टाढा उच्च चरन क्षेत्रमा बनाइएका विशेष प्रकारका गोठहरू हुन् । यस गाउँमा हिउँदका लागि ३ वटा र शरद ऋतुका लागि ४ वटा ल्हाएहरू रहेका छन् ।
२८.	सौर्य भवन	१	गाउँमा एउटा सौर्य मिल छ, जुन अन्न पिसानी र तेल पेलन प्रयोग गरिन्छ ।
२९.	भोड	धेरै	भोड भन्नाले विभिन्न स्थानमा रहेका किल्ला जस्ता संरचनाहरू हुन् । साम्जोड गाउँमा यस्ता धेरै भोडहरू छन् ।

तालिका-१: साम्जोडबाट नामासुडमा सार्न नसकिएका केही सम्पदाहरू । स्रोत: फिल्ड भिजिट २०२३

अहिलेसम्म साम्जोड गाउँ पूर्ण रूपमा परित्याग गरिएको छैन । गाउँलेहरू अबै पनि आफ्नो पुरानो गाउँमा फर्किरहन्छन्, घरहरूको हेरचाह गर्छन् र त्यहाँ कैयौँ दिन र रातहरू बिताउँछन् । उनीहरूले आफ्ना पुर्खादेखिका घर, खेतीपाती, बोटबिरुवा, सामुदायिक भवन, विद्यालय र संग्रहालय जस्ता सम्पदाहरूलाई चटकै छाड्न सकेका छैनन् जहाँ उनीहरूको इतिहास, पुर्ख्यौली लगानी र जरा जोडिएको छ । गाउँलेहरूले परम्परात तबरले हेरचाह र बसोबास नगर्ने हो भने ती घर र सम्पत्तिहरू अलपत्र अवस्थामा रहनेछन् । त्यसैले साम्जोडका बासिन्दाहरूमा आफ्नो पुर्ख्यौली थातथलो र नयाँ बस्तीबीचको यो अन्योल र दुविधा अबै पनि कायमै छ ।

के तपाईंहरू नामासुडमा बसाइँ सरेकोमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नमा समूहगत छलफलका अधिकांश सहभागीहरूले त्यहाँ सरेपछि आफूहरूले राहत महसुस गरेको बताए । ओर्की साङ्मोले थपिन्, 'क्यायेला डीप्छी जुड, ताङ् ल्हायुल दु लेप ले छोक्राधुक (लोवा भाषामा: यो पुनर्वास/स्थानान्तरणले हामीलाई मद्दत गरेको छ, हामीलाई लाग्छ कि हामी सुरक्षित ठाउँमा छौँ र देवीदेवताहरूको भूमिमा आइपुगेका छौँ) ।' ओर्की साङ्मोको छेउमा बसेका अर्का एक सहभागीले थपे, 'यहाँ नामासुडमा हामी जहाँ गए पनि छिमेकी गाउँका घरहरू देख्न सक्छौँ तर साम्जोड यति एकान्त छ कि त्यहाँबाट अरु कुनै छिमेकी गाउँहरू देखिँदैनन् ।'

त्यसपछि डोल्कर गुरुडले गहिरो सोचमा डुब्दै र टाउको कन्याउँदै भनिन्, 'साम्जोडबाट नामासुड आउनका लागि आफ्नो पुरानो घरको ढोकामा ताल्वा लगाउँदा हामीलाई वास्तवमै धेरै नराम्रो लाग्यो, दुःख लाग्यो र मनमा एक प्रकारको डर र छटपटी पैदा भयो । साम्जोडबाट नयाँ ठाउँतर्फ हिँड्दै गर्दा हामीले पुराना सम्भनाहरूलाई सम्झिँदै कैयौँ पटक पछाडि फर्केर आफ्नो पुरानो गाउँलाई हेर्छौँ ।' अन्य सहभागीहरूले पनि टाउको हल्लाउँदै उनको कुरामा सहमति जनाए । डोल्कर गुरुडले थप भनिन्, 'तत्कालका लागि त हामी खुशी छौँ, तर निकट भविष्यमा के हुने हो, हामीलाई थाह छैन । हामी जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा (लालपुर्जा) विनाको घरमा बसिरहेका छौँ भन्ने कुराले हामीलाई निकै चिन्तित बनाएको छ ।' करिब ४५ वर्षकी चिचिक गुरुडले जग्गाको स्वामित्व नभएकोमा गहिरो दुःख र चिन्ता व्यक्त गरिन् । छलफलकै क्रममा कसैले उनीहरूका लागि जग्गाधनी प्रमाणपत्र बनाइदिन पहल गरिदिए हुन्थ्यो भन्ने चाहना अन्य सहभागीहरूले व्यक्त गरे । खेतीपातीको उत्पादकत्वको हिसाबले सिँचाइको सहज पहुँच भएको कारण नामासुडमा साम्जोडको तुलनामा ४-५ गुणा बढी उब्जनी हुन्छ । यद्यपि, नामासुडमा खेती गरिने जमिनको क्षेत्रफल सीमित भएकोले प्राय उनीहरूलाई आफ्नै लागि पर्याप्त खाद्यान्न उत्पादन हुँदैन । उनीहरूले पहिले जस्तै कहिलेकाहीं अन्य गाउँहरूबाट बिउबिजन, अन्न र घाँस किन्नुपर्ने बाध्यता छ ।

यसका साथै, सूचनादाताहरूले आफ्नो गाउँमा अन्य धेरै महत्वपूर्ण कुराहरूको पनि अभाव रहेको बताए । उनीहरूसँग कोरा गर्न र विभिन्न आध्यात्मिक गतिविधिहरू अवलोकन तथा सञ्चालन गर्नका लागि त्यहाँ छ्योर्तेन, माने पर्खाल र माङ्गाडहरू छैनन् । गाउँलेहरूले आफ्ना चरन क्षेत्रहरूको अभाव महसुस गरिरहेको र गाईवस्तु चराउनका लागि पुरानै ठाउँ साम्जोड फर्कन बाध्य भएको कुरा व्यक्त गरे । यसबाहेक, उनीहरूले आफ्नो नयाँ ठाउँमा धुम्दा (भोटे पिपलको बोटबिरुवा भएको र परम्परागत माटोको पर्खालले घेरिएको क्षेत्र) नभएको कुरा उल्लेख गरे । धुम्दा बाछ्छाबाछ्छीहरू चराउन, पशुहरूका लागि रुखका पात र घाँस संकलन गर्न र वातावरणलाई हरियो बनाइराख्ने जस्ता धेरै कुराहरूका लागि उपयोगी हुन्छ ।

नामासुडमा गाउँलेहरूका भावना मिश्रित छन् र परिस्थितिहरू निकै जटिल पनि छन् । सहभागीमध्ये एक जनाले भनिन् कि उनले धेरैजसो वृद्धवृद्धाहरूले यसो भनेको सुनेकी छिन्, 'साम्जोडमा हाम्रो पुरानो घर छ, जुन हाम्रो सम्पत्ति र भरोसाको केन्द्र हो, यदि नामासुडमा परिवारबाट अपहेलित महसुस भयो भने हामी त्यहाँ फर्कन सक्छौँ । कोही त साम्जोड नै फर्केर त्यहाँ भेडा, बाख्रा र गाई पाल्ने सोचमा समेत छन् ।' उनले थप जोड दिँदै भनिन् कि वृद्धवृद्धाहरूको आफ्नो गाउँप्रति निकै गहिरो लगाव छ र गाउँ छोड्नुपर्दा

उनीहरु प्रायः निराश र दुःखी देखिन्छन् । धेरै वृद्धवृद्धाहरुले साम्जोड नै फर्कने र परिवारका चौपाया र खेतबारीको हेरचाह गर्दै त्यहीँको पुरानो घरमा एकलै बस्ने निर्णय गरेका छन् । उनीहरुले गाउँलेहरुले साम्जोडबाट काठपातहरु नामासुड लैजाँदा समेत दुःख व्यक्त गर्छन् र ती सामानहरु नलैजान आग्रह गर्छन् ।

साम्जोडलाई पूर्ण रुपमा परित्याग नगरेको हुनाले गाउँलेहरुको आफ्नो पुरानो गाउँ आउने-जाने क्रम चलिरहेको छ । केही परिवारहरु अझै पनि त्यहीँ बसिरहेका छन् । गाउँलेहरु अलिअलि खेतीपाती, सिँचाइ, बाली भित्राउन, पशु चराउन र दाउरा संकलन गर्न जस्ता विभिन्न अवसरहरुमा साम्जोड जाने गर्छन् । जाडो याममा न्यानो ठाउँतिर नभर्ने लगभग हरेक परिवार आफ्ना चौपाया लिएर पुरै हिउँदभरि बस्न साम्जोड जान्छन् । किनभने त्यहाँ तुलनात्मक रुपमा न्यानो हुन्छ र उनीहरुसँग जाडोको लागि विशेष कोठाहरु र चुलोहरु भएका परम्परागत घरहरु छन् । साथै, त्यहाँ पशुहरुका लागि पर्याप्त रिगा र छुप्राड (बस्तीभन्दा टाढा रहेका भेडा-बाखाका गोठहरु) पनि उपलब्ध छन् ।

त्यसैगरी, न्योचुड गुरुडले आफू साम्जोडमै बस्ने निर्णय गरेको बताइन् । उनलाई नामासुडमा धेरै कुराहरुको अभाव खट्किएको महसुस भयो, जस्तै: छ्योर्तेन, माने पर्खाल, माङगाड, गुम्बा, धुम्दा, रिगा र घरका विभिन्न भागहरु जस्तै घ्यारा, छेप्राग, औजा र अन्य धेरै कुराहरु । यी धारणाहरुका साथै धेरै सहभागीहरुले स्थानान्तरणका कारण साम्जोडको सानो जनसंख्या दुईवटा गाउँमा विभाजित भएको विषयमा पनि सहमति जनाए ।

धेरैजसो युवाहरुले नामासुड आएपछि बाढी जस्ता प्राकृतिक प्रकोप र सिँचाइ तथा जीविकोपार्जनका लागि हुने पानीको चरम अभावबाट मुक्त भएको बताउछन् । साथै, अन्य छिमेकी गाउँहरुको नजिक हुन पाउँदा उनीहरु खुशी देखिन्छन् । वृद्धवृद्धाहरुले भने बाढी र पानीको उपलब्धताका हिसाबले सुरक्षित स्थानमा सरे पनि नयाँ ठाउँमा धेरै कुराहरुको अभाव महसुस गरिरहेका छन् । कहिलेकाहीं उनीहरु यो नयाँ बस्तीमा एक किसिमको रिक्तता र शून्यता महसुस गर्दछन् ।

यथार्थमा, लो क्षेत्रमा गुम्बा, छ्योर्तेन, माने पर्खाल र काग्नी नभएको कुनै गाउँ भेटिँदैन । यी संरचनाहरू लोवा आदिवासीको सांस्कृतिक र आध्यात्मिक जीवनका अभिन्न अङ्ग हुन् । अपवादस्वरूप, नामासुङ उपल्लो मुस्ताङको एक मात्र यस्तो गाउँ हो, जहाँ यी संरचनाहरू छैनन् । यो गाउँ उपल्लो मुस्ताङको सबैभन्दा नयाँ बस्ती भएको कारणले पनि यस्ता संरचनाहरू निर्माण हुन बाँकी नै छ । ती सांस्कृतिक संरचनाहरूको अभावमा साम्जोङका गाउँलेहरूले कोरा गर्न, साङ चढाउन र यस्ता धेरै आध्यात्मिक गतिविधिहरू गर्न पाइरहेका छैनन् । ती संरचनाहरूको अभावमा उनीहरूले साकादावा जस्ता विशेष अवसरहरूमा सामुहिक रूपमा भेला भएर गरिने आध्यात्मिक र सामाजिक कार्यहरूबाट वञ्चित भएका छन् । उनीहरूले साकादावाको समयमा छ्योर्तेन, गुम्बा र माने पर्खालमा नयाँ रङ लगाउने, खादा चढाउने र प्रार्थना गर्ने अवसर गुमाइरहेका छन् । उनीहरूका लागि पवित्र स्थल र संरचनाहरू सफा गर्ने, मर्मत-सम्भार गर्ने, नयाँ रङ पोल्ने तथा प्रार्थना भण्डा (लुङ्दर) हरू फेर्ने सम्पदा छैन-लोवा पात्रोको चौथो महिना (मे-जुनतिर) लाई साकादावा भनिन्छ । साकादावा एक पवित्र महिना हो । बुद्धको जीवनको प्रमुख तीन घटनाहरू जन्म, मृत्यु र ज्ञान प्राप्ति यसै महिनामा पर्दछ । यो महिना पुण्य कमाउने सबैभन्दा शुभ समय हो । यस महिनामा कुनै एक पुण्यका काम गरियो भने एक लाख वटा पुण्यका कामहरू गरे सरह हुन्छ, त्यसैगरी कुनै एक पाप गरे एक लाख पाप गरे सरह हुन्छ भन्ने विश्वास छ । यो महिनामा मानिसहरू सकेसम्म धेरै पुण्य कर्म गर्छन् र सकेसम्म कुनै पनि गलत कार्य गर्दैनन् ।

५० वर्षको हाराहारीकी याङ्चेन गुरुङ भन्छन्, 'हामीले हाम्रा छ्योर्तेन, माने पर्खाल र माङगाङलाई धेरै सम्भरहेका छौं । हामी आशावादी छौं कि साम्जोङमा जस्तै ठ्याक्कै नभए पनि यहाँ केही छ्योर्तेनहरू बन्नेछन् ।' अन्य केही गाउँलेहरूले दुःख व्यक्त गर्दै थपे, 'हामीले अन्य गाउँहरूबाट चन्दा संकलन गरेर एउटा माङगाङ बनाउन सुरु गरेका छौं । हामी गुम्बा, छ्योर्तेन र माने पर्खालहरू बनाउन चाहन्छौं तर त्यसका लागि जग्गा, बजेट र जनशक्ति जुटाउन सकिन्छ कि सकिँदैन भन्नेमा विश्वस्त हुन सकेका छैनौं ।'

लोवा जातिका चाडपर्वहरूको रूपमा साम्जोडका बासिन्दाहरूले लोसार, साकालुका, साकादावा, तिजी, यार्तुड र न्युङ्ने साम्जोडमै मनाउँदै आएका थिए र नामासुड आएपछि पनि ती चाडपर्वहरू निरन्तर रूपमा मनाउने प्रयास गरिरहेका छन् । तर स्थानान्तरणपछि चाडपर्व मनाउँदा भएका फाइदा-बेफाइदा र आएका परिवर्तनहरूलाई मूल्याङ्कन गर्दा लोसार, साकालुका, साकादावा र यार्तुड मनाउन आवश्यक सांस्कृतिक पूर्वाधार र स्थानको अभावका कारण गाउँलेहरूले धेरै कठिनाइहरूको सामना गरिरहेका छन् । तिजीको हकमा भने यो केवल लोमान्थाड गाउँमा मात्र मनाइन्छ, त्यसैले लो क्षेत्रका अन्य गाउँका गाउँलेहरू तिजी मनाउन लोमान्थाड नै जाने गर्दछन् । नामासुडबाट लोमान्थाड नजिक भएकोले साम्जोडवासीहरूलाई तिजी उत्सवमा सहभागी हुन जान पहिलेभन्दा सजिलो भएको छ । समूहगत छलफलका एक सहभागीले भने, 'विगतमा साम्जोडबाट युवाहरू मात्र तिजी हेर्न लोमान्थाड जाने गर्थे, वृद्धवृद्धा र लामो दुरी हिँड्न कठिनाइ हुनेहरू भने घरमै रहन्थे ।' त्यसैगरी, उनले यार्तुड चाडबारे व्याख्या गर्दै भने, 'हामीले साम्जोडमा मनाए जसरी नै नामासुडमा पनि यार्तुड चाड मनाउँछौं । तर अहिले यो चाड मनाउने शैलीमा धेरै परिवर्तन आएको छ । विगतमा साम्जोडमा ढोड्वा परिवारले मात्र यो चाड मनाउने गर्थे, जसमा ढोड्वा परिवारका ६ जना पुरुष र ६ जना महिला प्रतिनिधिहरूले पुरुष र महिलाका लागि तोकिएका छुट्टाछुट्टै दिनहरूमा आफ्ना घोडाहरूसहित भाग लिन्थे । बाँकी गाउँलेहरू भने दर्शकका रूपमा मात्र हुन्थे । तर, अहिले सिङ्गो गाउँलाई नै समान मानिन्छ र ढोड्वा वा सामासुमे जस्ता वर्गीकरण गरिँदैन । अहिले सबै १८ घरधुरीले १८ वटा घोडाहरूसहित यस चाडमा भाग लिन्छन् । भन्नै पर्दा, साम्जोडमा हामीसँग घोडा दौडका लागि पर्याप्त ठाउँ थियो तर यहाँ नामासुडमा भने घोडा दौडका लागि ठाउँको अभाव छ ।'

जीवननिर्वाहका लागि साम्जोडका बासिन्दाहरू नामासुडमा पशुपालनलगायत अन्य परम्परागत पेशाहरू गर्न सक्षम छन् तर नामासुडमा आफ्ना पशुहरू चराउनका लागि उनीहरूको आफ्नै रिगा (हरियो चरन क्षेत्र) भने छैन । त्यसैले धेरै संख्यामा पशुपालन गर्ने परिवारहरू पशु चराउनका लागि नजिकैका गाउँहरू जस्तै छोसेर, बार्चा र ढुकको चरन क्षेत्रमा जाने गर्छन् । केही परिवारहरूले भने अझै पनि साम्जोडमै बसेर आफ्ना पशुहरूको हेरचाह गरिरहेका छन् । न्योचुड गुरुड भन्छन्, 'हाम्रा दुईवटा गाई र केही बाख्राहरू छन्, त्यसैले म साम्जोडमै बसेर तिनीहरूको हेरचाह गर्छु र मेरी छोरी नामासुडमा बसेर घरको सबै कामधन्दा गर्छे ।' त्यसैगरी, गाउँलेहरूले नामासुडमा ऊन प्रशोधन गर्ने र परम्परागत लुगा तथा सामग्रीहरू, जस्तै केदेन, पाडदेन, काउ, त्येन, छुक-तुक, माजिन आदि बुन्ने परम्परागत पेशालाई निरन्तरता दिन सकेका छन् । सकारात्मक पक्ष के छ भने, नामासुडमा बसाइँ सरेपछि महिलाहरूका लागि परम्परागत बुनाइबाट आम्दानी गर्ने थप अवसरहरू खुलेका छन् । नामासुड अन्य धेरै गाउँहरूको नजिक भएकोले छिमेकी गाउँका गाउँले हरू लुगा बुन्नका लागि साम्जोडवासीहरूलाई आफ्नो घरमा बोलाउने गर्छन् । न्योचुड गुरुडकी छोरीले खुसी हुँदै भनिन्, 'साम्जोडमा छँदा म आफ्नो परिवारका लागि मात्र बुन्थेँ र कहिलेकाहीं छिमेकीहरूको घरमा जान्थेँ तर नामासुडमा भने म अन्य गाउँहरूमा पनि बुन्नका लागि जान्छु र आफ्नो परिवारको लागि थोरै भए पनि आम्दानी गर्छु ।' अर्कोतर्फ, नामासुडमा बजारको पहुँच तुलनात्मक रूपमा सहज भएकोले नयाँ पुस्ताहरू आधुनिक लुगाहरूतर्फ बढी आकर्षित हुन थालेका छन् जसको फलस्वरूप परम्परागत लुगाहरूको प्रयोगमा कमी आउन थालेको छ ।

यसरी हेर्दा, नामासुङमा आफ्नो परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिलाई निरन्तरता दिन गाउँलेहरूका लागि ठुलो चुनौती छैन । यद्यपि, समुदायको आपसी सम्बन्ध र सीमालाई मजबुत बनाउने प्रमुख कारक तत्वको रूपमा रहेको सामुहिक भेला जस्ता अवसरहरू कम हुँदै जाँदा उनीहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधि विस्तारै लोप हुँदै जाने देखिन्छ । बस्ती स्थानान्तरणसँगै केही नयाँ चुनौतीहरू पनि थपिएका छन् । उदाहरणका लागि, नामासुङमा साम्जोङवासीहरूको आफ्नै कुनै अन्त्येष्टिस्थल छैन । साम्जोङका बासिन्दाहरू नामासुङमा बसाइँ सरेको ५ वर्ष पूरा भइसक्यो र भाग्यवश अहिलेसम्म त्यहाँ कसैको मृत्यु भएको छैन । गाउँलेहरूले अहिलेसम्म उपयुक्त अन्त्येष्टिस्थलका लागि न त कुनै माग गरेका छन् न त कुनै निर्णय नै लिएका छन् । एक गाउँलेले उल्लेख गरे, 'यदि निकट भविष्यमा कसैको अप्रत्याशित मृत्यु भयो भने हामी अन्त्येष्टिस्थलको सन्दर्भमा ठुलो समस्यामा पर्नेछौं, त्यसैले अब उपयुक्त ठाउँ खोज्ने बेला भइसकेको छ ।' सूचनादाताहरूका अनुसार, नामासुङमा जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा (लालपुर्जा) नभएको ले उनीहरूका लागि उपयुक्त अन्त्येष्टिस्थल भेटाउन गाह्रो हुनेछ । उक्त जग्गा राजपरिवारको स्वामित्वमा रहेकोले उनीहरूले राजपरिवारबाट अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी, अन्त्येष्टिस्थलका लागि उपयुक्त ठाउँको भविष्यवाणी गर्न गाउँलेहरूले लामाहरूलाई बोलाउनुपर्ने हुन्छ । बस्ती स्थानान्तरणसँगै धेरै समस्याहरू अभै समाधान भएका छैनन् । साम्जोङ अस्ताउँदै गए तापनि साम्जोङडाहरूको संघर्ष निरन्तर चलिरहेको छ ।

- Bell, Catherine M. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Khatti, M.B. and Pandey, R., 2021. Agricultural adaptation to climate change in the trans-Himalaya: a study of Loba Community of Lo-manthang, Upper Mustang, Nepal. *International Journal of Anthropology and Ethnology*, 5 (1), pp.1-33.
- Berg, Rodel T. 2006, March 7-9. Institutional responses to political and economic change: 'Best' and 'worse' practice irrigation cases from hills and mountains in Nepal (Seminar presentation). International Symposium towards sustainable livelihood and ecosystems in mountain regions. Chiang Mai, Thailand.
- Chhetri, Ram B. 2008. Culturally Embedded Knowledge in Irrigation: People's Ways of Thriving in a Himalayan village. In *knowledge system and Natural Resources*.
- Eng, J.T., 2011. Bio archaeological Report of Upper Mustang, Nepal 2010 Human Remains प्राचीन नेपाल, p.25.
- White, T., 2021. Interactive and immersive documentary methods for community resilience & disaster reduction. *photographies*, 14 (1), pp. 95-107.
- Khatti, M.B., 2023. The Trans-Himalayan Livelihood: Opportunities and Challenges in Tourism Development in Upper Mustang, *Nepal. Journal of Tourism & Adventure*, 6 (1), pp.18-38.
- Rai, Tunga B., 2020. Water Management in the Trans-Himalaya Rain Shadow of Lo-menthang: The Kghyamba System Steers Irrigation Practice for Lhoba People—NEFIN Climate Change Partnership Program. [Online] Available at: <https://nefinclimatechange.org/resource/water-management-in-the-trans-himalaya-rain-shadow-of-lo-menthang-the-kghyamba-system-steers-irrigation-practice-for-lhoba-people/> [Accessed 6 Feb. 2024].

Moving down or not? (2012). Available at: <https://kamforsud.org/wp-content/uploads/2017/08/Climate-Change-Report-Part-2-Samzong.pdf> [Accessed 6 Feb. 2024].

Upadhyay, P., 2020. Climate change adaptation in mountain community of Mustang district, Nepal. *The NEHU Journal*, p.29.

Devkota, F., 2013. Climate Change and its socio-cultural impact in the Himalayan region of Nepal—A Visual Documentation. *Anthrovision. Vaneasa Online Journal*, (1.2).

Sherchan, P., 2019. Understanding the nexus of climate change and migration: A case of Dhye peoples from Upper Mustang, Nepal. *Grassroot Journal of Natural Resources*, 2 (12), pp.1-19.

Dhungel, Ramesh K. 2002. The Kingdom of Lo: A Historical Study. Kathmandu: Jigme S.P. Biṣṭa for Tashigephel Foundation.

Government of Nepal. 2011. Population Census of Nepal: Kathmandu: Central Bureau of Statistics

International Labour Standards Department. 2009. Indigenous Peoples & Tribal Peoples' Rights in Practice: A Guide to ILO Convention No. 169. Geneva: ILO.

Intergovernmental Panel on Climate Change. 2018. Special Report on 1.5°C. IPCC.

Aryal, A., Brunton, D. and Raubenheimer, D., 2014. Impact of climate change on human-wildlife-ecosystem interactions in the Trans-Himalaya region of Nepal. *Theoretical and applied climatology*, 115, pp.517-529.

Mishra T. Nanda. 1994. The Archeological Research in the High Mountains of Mustang District: An Assessment of the Situation. *Ancient Nepal* 136 (pp 147-170). Department of Archeology of Nepal. Kathmandu.

National Trust for Nature Conservation-Annapurna Conservation Area Project. 2019. Wild Mammals of Annapurna Conservation Area. Kathmandu: NTNC-ACAP.

Ostrom, E. 2002. The challenge of under performance. In Ostrom E, Shivakoti, G, 2002 (Eds). Improving irrigation governance and management in Nepal, pp 3-33.

Pradhan, P. 1989. Patterns of irrigation organization in Nepal. International Irrigation Management Institute.

Rai, Tunga B. 2007. Construction of Knowledge on Irrigation: Balancing the Transition. The third International Seminar on Farmer Managed Irrigation. Kathmandu: Farmer Managed Irrigation Systems Promotion Trust Nepal

Shrestha. Khadga M. 1994. A Few Words about Study on High Mountain Archeology of Nepal. Ancient Nepal 136 (pp1-7). Department of Archaeology of Nepal. Kathmandu.

Thapa, Manjushree. 1992. Tibet Bhot in Fragments. Kathmandu: Himal Books.

United Nations. 2015. Decisions adopted by the Conference of the Parties. UN Framework Convention on Climate Change.

-2015. Paris Agreement. UN Framework Convention on Climate Change.

-2007. United Nations Declarations on the Rights of Indigenous Peoples. UN.

-1992. Convention on Biological Diversity. UN

Grießinger, J., Meier, W.J. and Hochreuther, P., 2022. Decreasing Water Availability as a Threat for Traditional Irrigation-Based Land-Use Systems in the Mustang Himalaya/Nepal. *Mountain Landscapes in Transition: Effects of Land Use and Climate Change*, pp.253-266.

Prasain, S., 2018. Climate change adaptation measure on agricultural communities of Dhye in Upper Mustang, Nepal. *Climatic change, 148* (1-2), pp.279-291.

Bhadra, R., Neupane, B. and Khadka, U.R., 2021. Induced impacts of climate change on livelihood and migration in upper Himalayas: a case of Mustang, Nepal. In *Handbook of Climate Change Management: Research, Leadership, Transformation* (pp. 2229-2269). Cham: Springer International Publishing.

नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ
जलवायु परिवर्तन साभेदारी कार्यक्रम
महाराजगञ्ज, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ९७७-१-४५१५३७६
www.nefinclimatechange.org

